

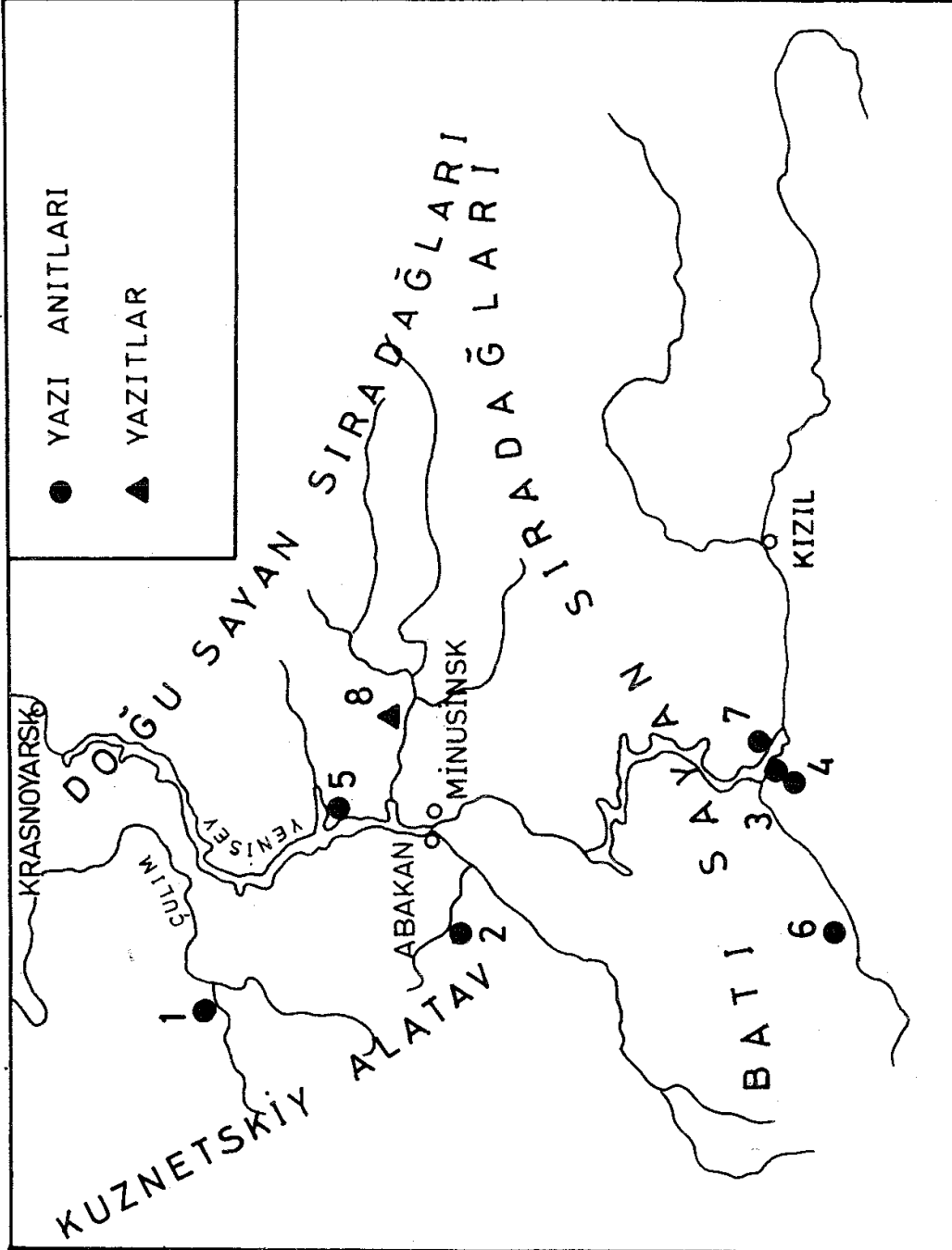
SAYAN-ALTAY TÜRKLERİNİN YENİ RUNİK YAZISI*

Leonid R. KIZLASOV – İgor L. KIZLASOV

İ.R. Aspelin'in 1887-1888 yıllarındaki araştırma gezilerinde incelediği runik yazıtların ilk atlası Çerny İyus (Hakas, Hara üüs (res. I, I) / 1, s. 14, No. XXXIV) nehrinde bulunan Sulek yazı grubunun temel yüzey çizgilerini ve resimlerini belirten tabloyla başlamaktadır. Yazı grubunun yazıtlarından yedisi (73 işaret) şemalandırılmış farklı bir resmi de temsil etmektedir. Arkeologlar harflerin kaya resimlerinden daha sonra çizildiğini belirtmişlerdir. Dağ yazıtları bilim adamlarının okunması üzerinde uğraştıkları ilklerden biridir. Türk runik işaretlerinin çözümünden önce Sulek yazıtlarını / 2.-6. / okumaya yönelik bir kaç başarısız girişim olmuştur. (Bu konuda A. Tötterman H. Appel'gren-Kivalo'nun daha sonra farklı detaylarda yayınladığı İ.R. Aspelin'in resimlerini yayınlamıştır) (bk. I., II. tablolar). Okuma girişimi aşağıdaki notu da belirten V.V. Radlov tarafından 1935 yılında yapılmıştır: "Bu yazıtlar belirgin olmadığından çözümleri de hemen hemen mümkün değildir. Burada yer alan metinler çözüme çok yakın olanlarıdır". Türkolog resimlerin ve yazıtların karşılıklı ilişkisi hakkında da fikrini söylemiştir. ("Ben bu yazıtların resimler üzerine kazıldığına inanmıyorum, resimler daha sonra çizilmiştir) / 7, s. 345 /. Yazıtları runik basım dizgisinde yayınlayan V.V. Radlov bazı işaretlerin anlamında da Fin araştırma grubunun resimlerinden oldukça uzaklaşmıştır (tabl. I, II). O Fin araştırma grubunun emin olmadığı üçüncü ve yedinci yazıtlara dikkat etmemiştir. İ. R. Aspelin'in materyallerini yayınlayan H. Appel'gren-Kivalo 1931 yılında sadece yazı grubunun detaylarının yerleşimleriyle birlikte genel bir tasvirini yayınlamakla kalmamış, aynı zamanda bir dizi Sulek yazıtının daha iyi resimlerini de vermiştir. / 8, res. 77, 87-89 /. Bu yayını bilmeyen H.N. Oıkun 1940'da yazı grubunun genel görünüm resmini yayınlamış ve işaretlerin Radlov yorumuna göre yazıtların biraz daha farklı okumasını vermiştir. Anlaşılmayan yedinci satırı atlamıştır. / 9, s. 193-195 (603-605) /.

V.V. Radlov örneğine uyan S.E. Malov dağ yazısı satırlarının transkripsiyon ve çevirisinin üçüncü varyantını ileri sürmüştür / 10, s. 68-69 /. İlk bulanların bir metnin bölümleri olarak resimleri kabul etmelerinin aksine

* Muvaffak Duranlı tarafından Rusça'dan Türkçe'ye çevrilmiştir.

Res. 1. Güney Yenisey alfabesiyle yazılmış (a) ve bu yazıyla bağlantılı damgalar içeren (b) yazıtların yerleşimini: 1- Sulek ve Ozernaya gölü, 2- Uybat, 3- Sargol, 4- Aymrlıg, 5- Turan, 6- Edegey, 7- Çinge, 8- Şatabolin yazı grubu.

Sulek yazıtlarının okunması (Türkolog ona “kaya üzerindeki mezar yazıtı” adını vermiştir) S.E. Malov’da önemli zorluklara sebep olmuştur. Araştırmacı bir kaç kez harflerin alışılmadık birleşimlerini belirtmiştir. S.E. Malov’un toplayıcı çalışmasındaki numaraya göre Sulek yazıtlarının E 39 sıra numarası ile belirtilmesi kabul görmüştür. / 11, s. XXIV / D.D. Vasilyev tarafından da altı satır olarak verilen yazıtın tek metinden oluşmadığı ihtimali üzerinde durulmaktadır. Fin atlasına göre üçüncü satırı veren Vasilyev yorum yapmadan, 1889 yılı yayınının 69.–73. işaretlerine dikkat etmemiştir. Yazıtların transkripsiyonunu ortaya koyan D.D. Vasilyev, S.E. Malov’daki “4. satırın” tekrarı sırasındaki belirsizliği düzeltmektedir. / 12, s. 28, 29, 67 /.

1985 yılında anıtın orjinalinin incelenmesi yazı grubunu gören araştırmacıların çalışmalarıyla tanışma sırasında beliren izlenimi güçlendirmiştir. Yazıtlar kayanır bütün yüzeyine dağılmıştır. Kuşkusuz dağıntık yazıtlar da bir metni oluşturmayabilir (res. 2). Anıtın alan incelemesi bu güne kadar bilim adamlarının dikkatlerinden kaçan ilgi çekici bir özelliğinin belirtilmesine yaramıştır: Sulek dağı yazıtları farklı runik alfabelerle yazılmıştır.

Sadece iki kısa ayrı yazıt bilinen Yenisey runik yazısının işaretleriyle kazanmıştır. Sadece onlarda E 39 geleneksel işaretinin korunduğu da söylenebilir. Onlardan birinin (Sulek I) bütün resim ve çizgilerden daha yukarıda yer alması da onun kayadaki en geç belirti olduğunu ileri sürmek için yeterlidir (res. 2, 1). Bu yazıtın ince bir çizgiyle yapılmış işaretleri 10–11,5 cm. yüksekliğe sahiptir ve 57,5 cm. uzunluğundaki yatay bir satırla serbest bir biçimde yerleşmiştir. Türkologlar tarafından bir satır olarak yayınlanan bu metin (E 39 1, res. 3, 1) herkes tarafından aynı okunmaktadır: *beñkü kaya* “ebedi (anıt) kaya”. Yazı grubu yüzeyinin sol bitiminde 20,6 cm. boyundaki yatay bir satırın yer aldığı diğer bir Yenisey yazıtı (Sulek II, E 39–2, res. 2, 2; 3, 2) buradaki resimlerden daha yukarıdadır. İnce uçlu hat çekilmiş işaretler farklı yüksekliktedir: birinci ve son iki işaret 6–7 cm., ortadaki dört işaret 9–10,5 cm.’dir. Bu yazıtın özelliği yazanın isteğine bağlı olarak burada yer alan hayvan tasvirinin el değmeden korunmuş olmasıdır. Beş satır olarak yayınlanan runiklerin çizimleri oldukça açıktır, bunlar bütün araştırmacılar tarafından *beñkü* kelimesinin ikinci fonetik varyantını belirten aynı anlamda okumuştur: *meñkü kaya*.

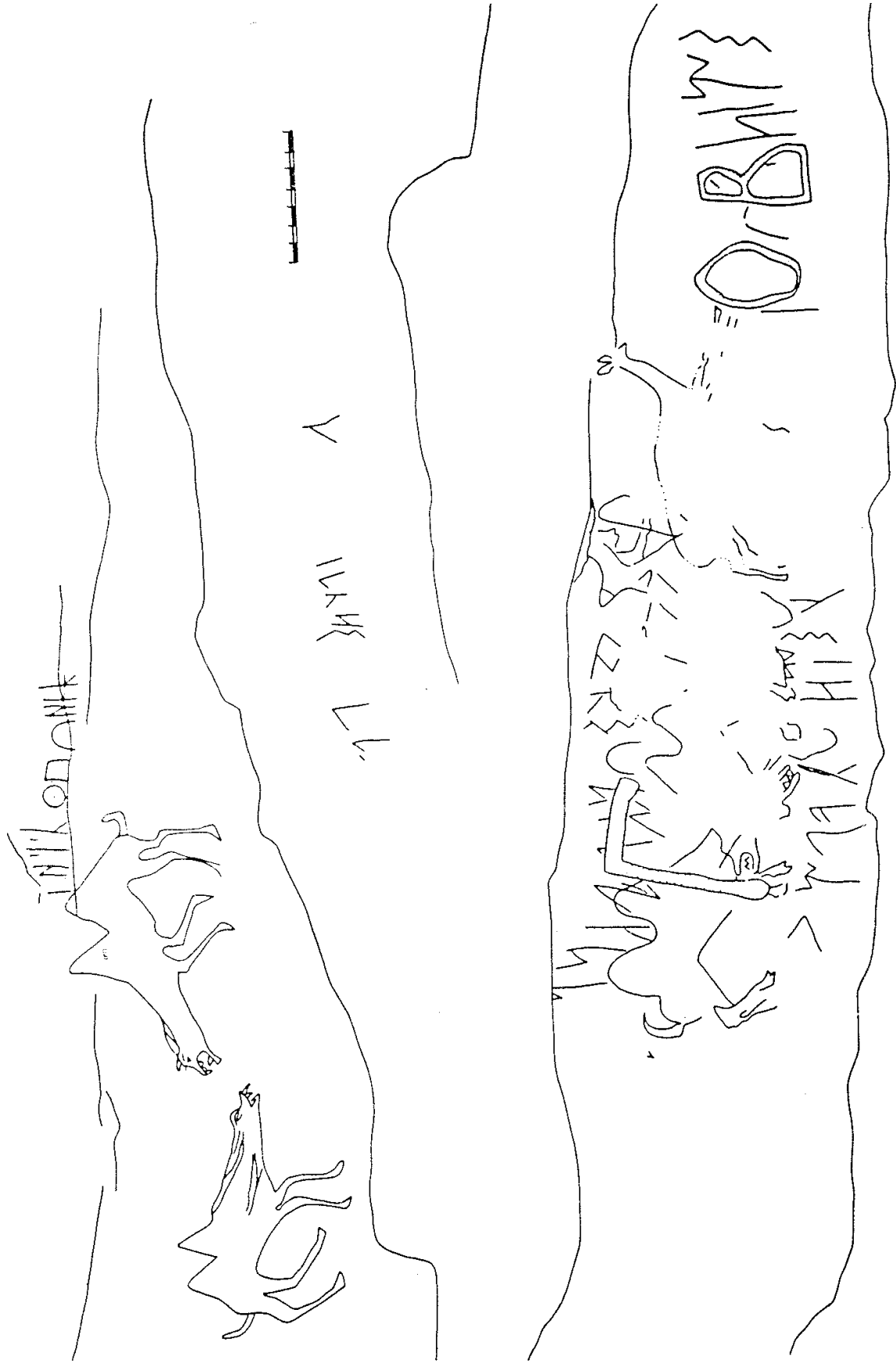
Ünlü dağ yazısının geri kalan yazıtları şimdi Güney Yenisey olarak isimlendirilen alfabeyle yapılmıştır. Biz onları burada yeni paleografik niteliğiyle yayınlayarak her yazıtı uygun bir indeksle belirledik.

Üstteki yazıtın (Sulek III, Güney I, res. 2, 1; 4; 5, 1) yukarısında güreşmeye hazırlanan iki devenin resmi yer almıştır. Bu ince bir şekilde kazanmış

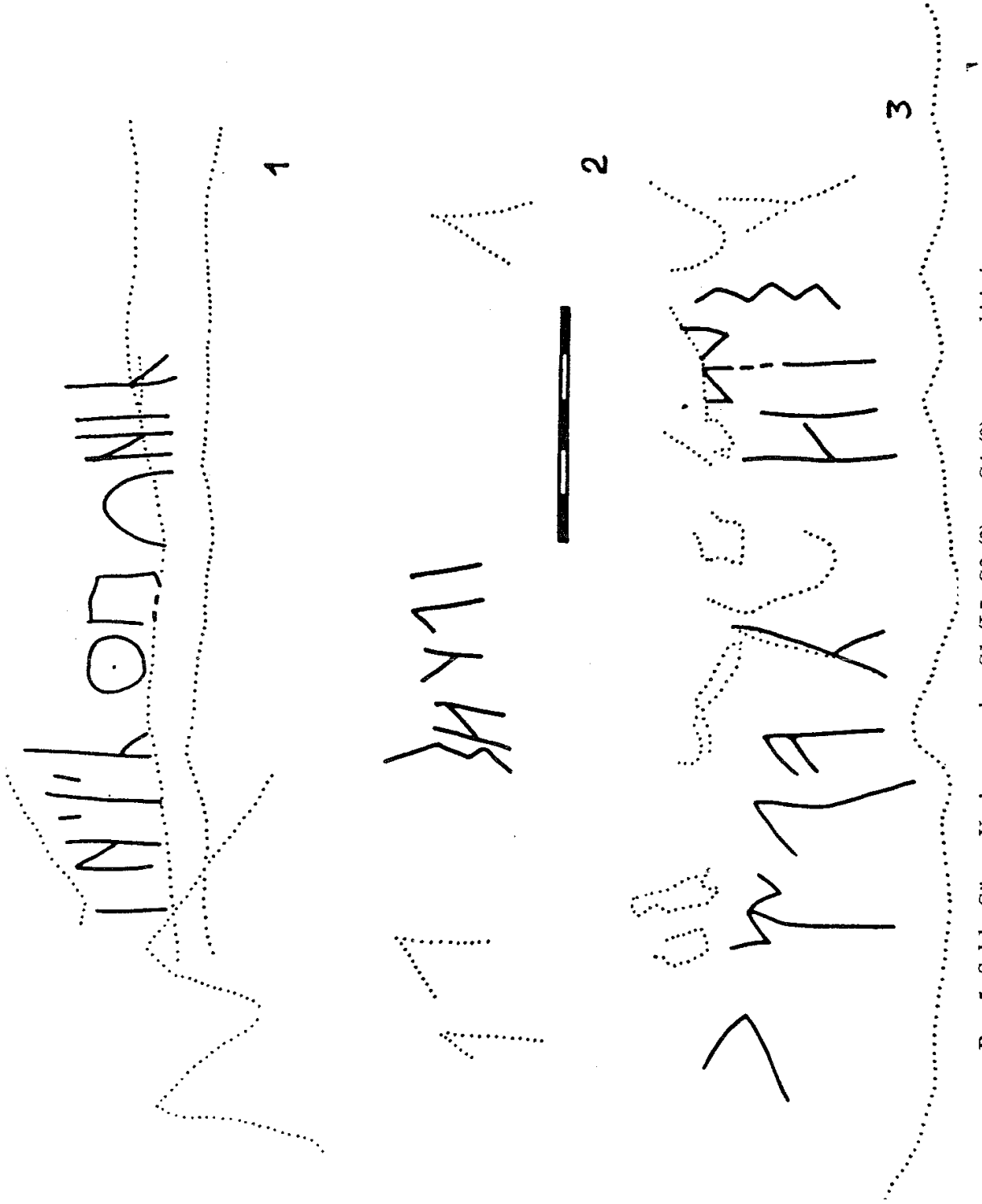

Res. 3. Sulek. E 39-1 (1) ve E 39-2 (2) Yenisey runik yazıtları. Yazarların resmi.

Res. 4. Sulek. Güney Yenisey yazıtları ve resimleri. 1985 yılındaki durumu. İ.L. Kızlasov'un resmi.

Res. 5. Sulek. Güney Yenisey yazıtları G1 (L7, G2 (2) ve G4 (3) satırının bitimi.
İ.L. Kızılasov'un resmi.

2-2,5 ve 1,3-1,5 cm. yüksekliğindeki on işaretten oluşan 12 cm. uzunluğundaki yatay bir satırdır. Yazıt ve birinci devenin resmi birbirini kapatmamaktadır, fakat metnin son işareti ve hayvanın arka kamburu birbirine dokunmaktadır. Deve resminin serbestçe yerleşimi harflerin daha sonra yazıldığını ve sağdan sola doğru yer aldığını düşündürmektedir. Türkologların yayınında yazıt "Sulek metninin" ikinci satırı olarak görülmektedir. İşaretler (res. 5, 1, tabl. I) bize göre 1889 yılındaki atlasta yayınlanandan biraz ayrılmaktadır / 1., tabl. XXXII, 8.-17. işaretler / H. Appel'gren-Kivalo tarafından 1887 yılındaki alan resminin / 8, res. 77, 89 / atlasta gösterilen çizgilerle uyuşmadığını belirtmeliyiz (1889 yılındaki atlasta yer alan runik işaretlerin form tablosundaki şekle sahip olmalıydı). Bununla birlikte bu alan kaydının özellikleri (sadece yazı grubunun genel görünümünün 1889'da verilen resminde) V.V. Radlov tarafından yazıtının okuması temelinde yer almıştır. Bu durumda 3-5, 7. ve 9. işaretler onların görünümünü Yenisey yazısının işaretlerine yakınlaştıran yoruma uğramışlar, dizgi alfabesiyle de vermişlerdir. Bu şekilde harfler (onları daha farklı okuyan) S.E. Malov'un ve (beşinci işaretin farklı transkripsiyonunu yapan) D.D. Vasilyev'in çalışmalarına girmiştir (tabl. I).

Dağ yazısının ikinci Güney Yenisey yazıtı (Sulek IV., Güney 2-res. 2, 4; 5, 2) runik satırdan daha sağda ve aşağıdadır. Bu yazıt 4,7 cm. uzunluğunda, sola doğru eğimli bir satıra yerleşen 1,5-1,7 ve 2,9 cm. yüksekliğindeki 15 harften oluşmaktadır. Taşın yüzeyinin tam belirgin olmayan hafif çizgilerle kazındığını, bunun bir runik yazıt için yapıldığını belirtmekteyiz (res. 5, 2). 3,5 ve 6,5 cm. boyunda soldan sağa doğru köşeli çizgiler olmasına rağmen bu kayanın serbest yüzeyindeki resimlerden uzakta duran bu işaretler, düşüncemize göre harf değildir. Araştırmacıların harf işaretlerinin kavrayışındaki şüphelerini 1889 yılı atlası yansıtmıştır (/ 1 / krş. kayanın genel görünümü ve XXXII. tablodaki 18.-24. işaretler). Muhtemelen bu sebeple V.V. Radlov'un, H.N. Orkun'un ve S.E. Malov'un (3. satır çok noktalı verilmiştir) okumasında onlardan yararlanılmamıştır. Atlastaki materyalleri kılavuz alan D.D. Vasilyev kendisindeki resimde bu yazıt bulunmamasına rağmen Yenisey yazılı runikler gibi (geri kalanlardan sağda duranlar arasında) dört işaretin transliterasyonunu ileri sürmektedir / 12, s. 67 /.

Kayadaki son iki Güney Yenisey yazıtı yazılardan büyük bir yatay şahinle ayrılmaktadır. I. Sulek yazıtının (Güney batı-res. 2, 5; 4; 5, 1) yatay satırı (uzunluğu 20,5 cm., harflerinin yüksekliği 2'den 4 cm.'ye kadar) uyuklayan iki deve resminin üzerinde yer almıştır. Metin ve tasvir yanyana durmaktadır. Bu durum deve figürlerinin daha geç döneme ait olduğunu düşünen L.A. Evtyuhova ve S.V. Kiselev adlı arkeologlar tarafından belirtilmiştir /

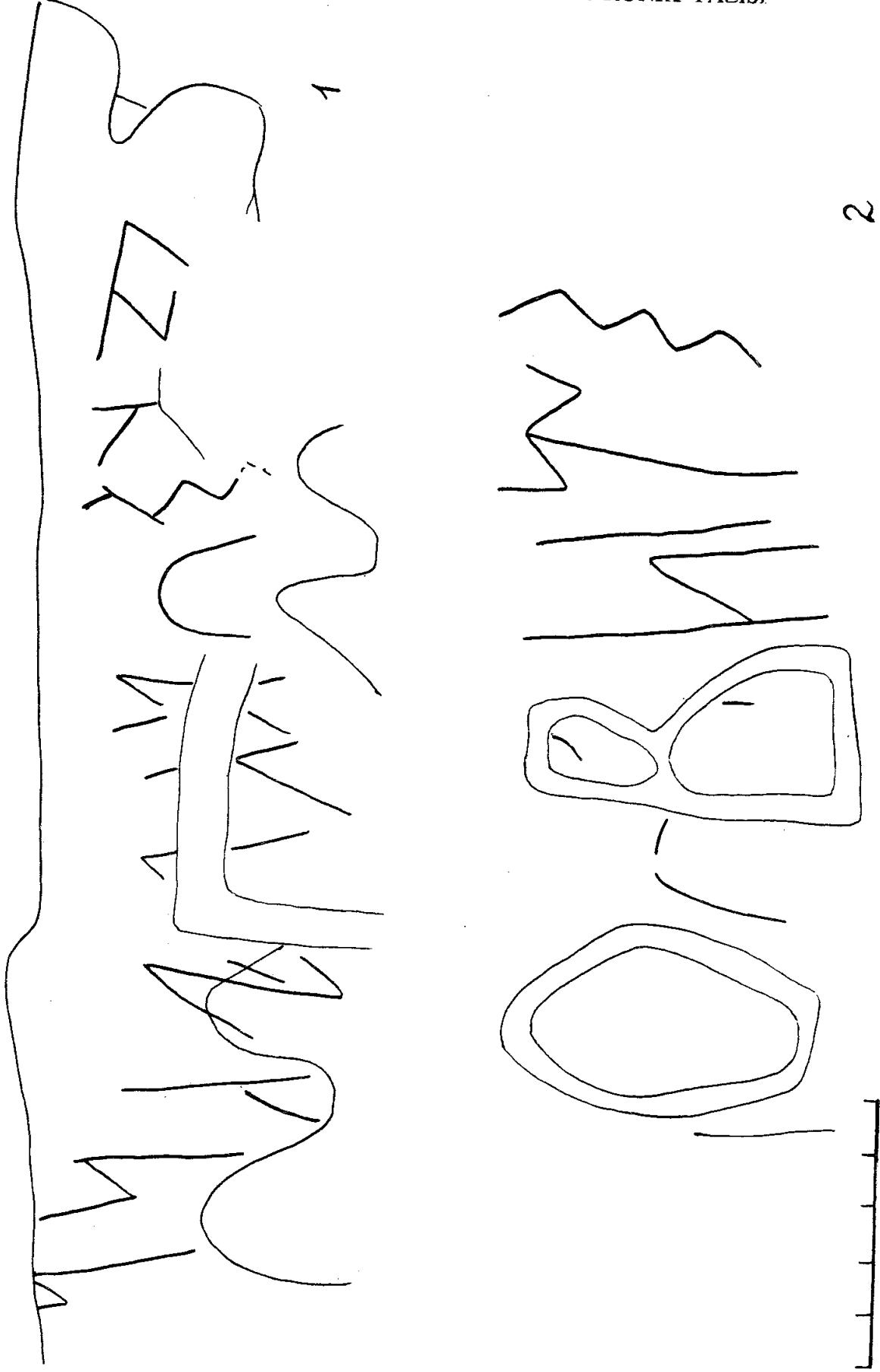

										HARFLERİN SIRASI / YAZAR
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	İ.R. ASPELİN (1889 Atlas'ına göre)
		H		∩	∩	∩	∩	∩	∩	
		H		∩	∩	∩	∩	∩	∩	İ.R. ASPELİN (A. TOTTERMAN'a göre)
	Y	N		∩	∩	∩	∩	∩	∩	H. APPEL'GREN-KIVALO
	Y	N	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩	V.V. RADLOV
		H		∩	∩	∩	∩	∩	∩	İ.L. KIZLASOV

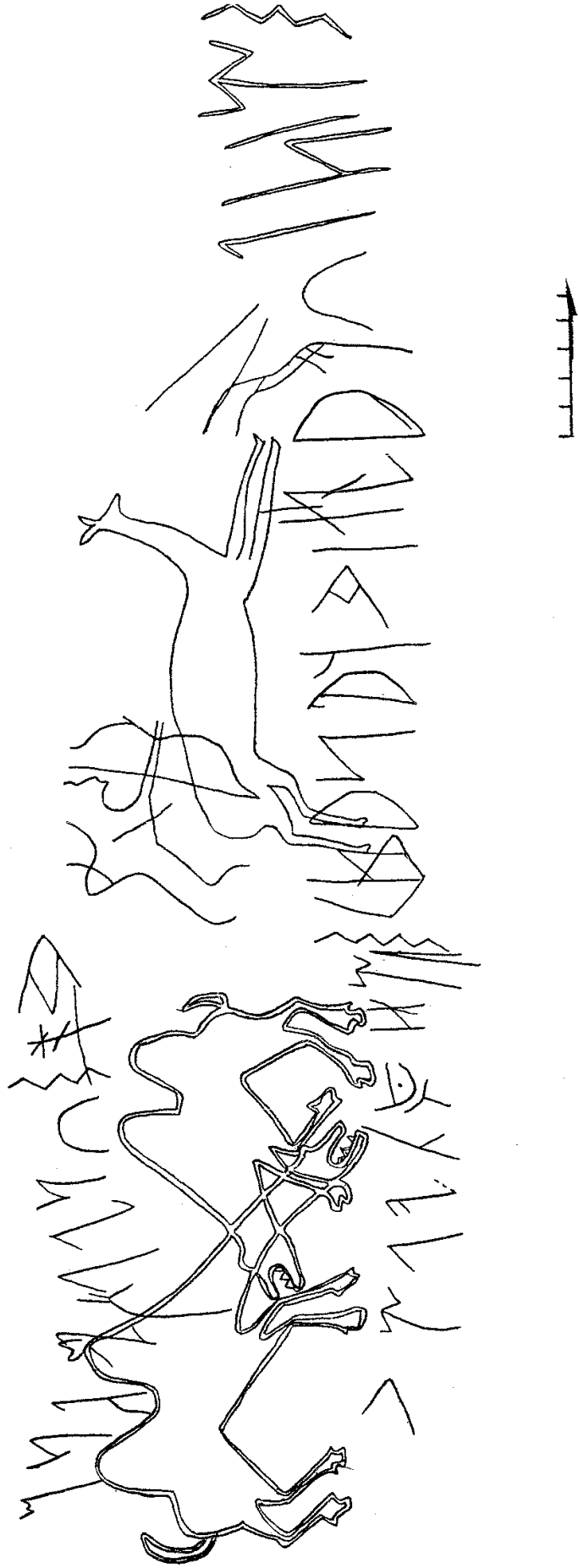
Tablo I. Sulek III yazıtındaki farklılıklar.

13, s. 88, 103; 14, tabl. LX, s. 356; 15, s. 629, 630 /. Günümüzde yazıt ve tasvirler barbarca yapılmış elyazılarından zarar görmüştür ve açık stepte bütün detaylar ayırt edilmemektedir (res. 4, 6, 1). Fakat izafi bir kronoloji belirlemek için yazıtın son üç işaretinin yerleşiminin daha karakteristik olduğunu düşünüyoruz. Onlar belirgin bir şekilde devenin arka kamburunu ve sırtını veren bir hat arkasından gelmektedir (res. 4; 6, 1). Satırın yönünü birden değiştirmeden yazılmış olan en öndeki harflerin sol deve tasvirini örtmediği düşünülmektedir. Böylelikle biz bizden öncekilere karşıt bir sonuca varıyoruz: Yazıt kayaya deve tasvirlerinden daha sonra yazılmıştır. Bunu yazıtın sağdan sola doğru yazılmış olması doğrulamaktadır. Çünkü biz bu yazıtta 1889 yılı atlası yazarlarından farklı olarak 11 runik işaret görmekteyiz (res. 6, 1). Var olan benzerlikler sadece altıncı işaretin verilmesinde ortaya çıkmaktadır. İşaretlerin anlamı da farklıdır. Yazıtı inceleyen bütün türkologlar gibi Fin araştırma grubunun üyeleri de bu runikleri Yenisey runiklerine yaklaştırmışlardır. Bundan başka atlasta yazıtın ilk harfinin önündeki, araştırma grubunun resimlerinde bulunmayan, bir harfin de nasıl oluştuğu anlaşılmamıştır / 1; krş. kayanın genel görünümü ve tabl. XXXII, No: 25; res. 77, 88 /. V.V. Radlov sağ tarafa düşey çizgili bir işaret daha eklemiştir ("4. satır"). Radlov'un ardından bu ekli görüntüdeki yazıt hem H.N. Orkun hem S.E. Malov hem de D.D. Vasilyev tarafından kabul edilmiştir. Herhalde burada var olmayan işaretler Taştık döneminde (I.-V. yüzyıllar) Sulek yazı grubuna kazınmış buralı eski bir okçunun çizgileri olarak kabul edilmiştir (res. 4; 6, 1).

Dağ yazısının dördüncü Güney Yenisey yazıtı (Sulek VI, Güney 4-Res. 2, 6; 4; 5, 3; 6, 2) daha geniş ve üçüncünün altında -deve tasvirlerinin yer almaktadır. O da diğer resimler gibi günümüz zorlamalarından oldukça hasar görmüştür. Fin araştırma grubunun materyallerine göre bu yazıt 51 cm. boyutundaki aralıksız ve yatay bir satırdan oluşmaktadır (res. 7). Satırın başındaki beş harf geri kalan işaretlerden (3,5-4 cm.) daha yukarıdadır (4 cm.'den 5,8 cm.'ye dek), runik metni tamamlayan son işaretler daha küçüktür (3,5 cm.'den 1 cm.'ye dek). Yazan metni karaca ve deve tasvirinin altına yerleştirmiştir. 1887 yılı resimlerine göre işaretlerin bir bölümü karacanın arka ayaklarını örtmektedir. Yazıt Türkologlar tarafından Yenisey olarak okunmuştur ("6. satır"). Bu konuda V.V. Radlov atlasta verilen işaretleri bilinen alfabeyle yakınlaştırmaktan kaçınmakla kalmamış, aynı zamanda kısmen de istegince onları değiştirmiştir / I, bal. XXXII, No. 52, 53, 56, 59, 62, 63, 64, 65 /. Ancak bu tür düzeltmelerde Radlov 1887 yılı araştırma grubunun alan resminden hareket etmiştir. (tabl. II, No. 1 = 1889 yılı atlasında 44 No.). İşaretlerin Radlov anlayışı metnin biraz daha farklı transkripsiyonunu ileri süren H.N. Orkun ve S.E. Malov tarafından kabul

Res. 6. Sulek yazıtı G3 (1) ve G4 (2) metninin başlangıcı. İ.L. Kızılasov'un 1985 yılındaki resmi.

Res. 7. Sulek. 1887 yılında Fin araştırma grubunun resmindeki G3 ve G4 yazıtları.

HARFLERİN SIRASI / YAZAR		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
İ.R. ASPELİN (A. TOTTERMAN'A göre)		Ξ	W	I	H	1	∩	∩	D	1	I	∩	∩	D
H. APPEL'GREN - KIVALO		Ξ	W	I	H	1	∩	?	D	∩	I	∩	∩	D
İ.R. ASPELİN (1889 Atlas'ına göre)		Ξ	W	I	H	1	∩	∩	D	∩	I	∩	∩	D
V.V. RADLOV		Ξ	W	I	H	1	∩	∩	D	∩	I	∩	∩	D
D.D. VASILYEV		Ξ	W	I	H	1	∩	∩	D	∩	I	∩	∩	D
İ.L. KIZLASOV		Ξ	W	I	H	1	∩	∩	D	∩	I	∩	∩	D

HARFLERİN SIRASI / YAZAR		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
İ.R. ASPELİN (A. TOTTERMAN'a göre)		W	D	YI	I?	Ξ	W	H	?	∩	∩	1	W	>
H. APPEL'GREN - KIVALO		W	D	H	I?	Ξ	W	H	?	∩	∩	1	W	>
İ.R. ASPELİN (1889 Atlas'ına göre)		W	∩	∩		Ξ	W	∩		∩	∩	1	W	>
V.V. RADLOV		W	D	>	Y	Ξ	W	N	∩	∩	∩	1	W	>
D.D. VASILYEV		W	D	>	Y	Ξ	W	N	∩	∩	∩	1	W	>
İ.L. KIZLASOV		W	∩	∩	Y?	Ξ	W	H		∩	∩	1	W	>

Tablo II. Sulek V Yazıtındaki Farklılıklar.

edilmiştir. Eğer V.V. Radlov'un harf yorumu runik işaretlerin toplamı yardımıyla yayınlansaydı o zaman D.D. Vasilyev tarafından yayınlanan resim bu tipografya toplamının el yazısı aktarımı olacaktı. Ancak Fin araştırma grubunun kaydettiği çizgiler farklı işaretlere dönüşmüştür (tabl. II). Serbest düzenleme bu yazının yazıtın önceki araştırmacılarından farklı bir transliterasyonunu almasına sebep olmuştur. Günümüzde bozulmuş olan yazıt metnin aralıksız satırını da göstermemektedir. Değerlendirilmiş bölümlere göre beş ve altıncı yazıtları oluşturan ilk dört harf açıkça farkedilmektedir (res. 4; 5, 3). Karaca figürünün altında yer alan daha sonraki runikler korunmamıştır. 17. işaret (tabl. II) kuşku uyandırmakta, 18. işaretin (res. 5, 3; 7) üst köşesi farkedilmemektedir. Son dört runiği, bütünüyle koruyan 19. ve 20. işaretler kesinlikle ayırdır. Yukarısında yer alan tasvirlerden daha sonra yazılan bu metin, kuşkusuz bir dizi yerinde yazıtıyla bağlantılı olmayan daha erken dönem çizgileri satırına almıştır. Sağ devenin arka ayağı altındaki bu tür oyuklar 23.-26. işaretlerden daha sağdadır. Muhtemelen burada 22. işaret olsaydı bir dizi resimde 21. işaret olarak gösterilen çizgiler kuşkusuz metinle bağlantılı olmazdı. Görünüşe göre yazıcı burada daha önce zarar görmüş yüzeyin farkına varmamıştır. 17. işaret önündeki çizgileri de harf saymak kesinlikle mümkün değildir. (res. 7). 1985 yılında karaca tasvirinin ve yazıtın izafi kronolojisi hakkında karar verme olanağı yoktur. S.V. Kiselev hayvan figürünün taşta metinden daha sonra kazındığını ileri sürmüştür / 15. s. 630 /.

1889 yılı atlasında /I. tabl. XXXII, No. 69-73 / araştırmacıların görünümünden emin olmadıkları runiklerin bir satırı daha verilmiştir. Yazı grubunun burada verilen genel görünümüne bakılırsa bu işaretler tasvirlerin ilk katmanındaki aşağıya koşan iki geyik figürü arasında yer almıştır (res. 2, 7). Onların büyük tasviri H. Appel'gren-Kivalo tarafından res. 77'de yayınlanmıştır (res. 8, 2). Sulek yazıtlarının okunması sırasında arkeologların kuşkularını göz önüne alan Türkologlar bu işaretlerden yararlanmamışlardır. 1985 yılında bu çizgileri denetlemeye imkan yoktur, çünkü kayanın alt bölümü yağlı boyayla boyanmıştır. Kayanın genel resminde gösterilen runik benzeri bir dizi çizgi Fin'li arkeologlar tarafından yazıt niteliğinde yayınlanmamıştır. Bütün bunlar tarafımızdan incelenmiştir: Aşağı sol alttaki çizgiler boyayla kapatılmış (res. 2, 8); yüzeyin sol alt kenarındaki oyuklar (res. 2, 9), tam olmayan çeşitli tasvirlerin bölümleridir; "dağdan" inen üstteki atının daha sağındaki (res. 2, 10) kaya yüzeyi genel olarak yapay hasar görmemiştir. Abakan şehrindeki Hakas bölge müzesinde yer alan V.F. Kapel'ko'nun yazı grubu kopyesinde runik benzeri olarak verilen çizgilerin üç grubu da yazıt değildir (E 39-2 satırının altında hafifçe kazınmış yazıt "1947 yılı", soldaki orta katmanda. F tipi figürün altındaki resimlerin bir bölümü (at ve pars

YNYK ONYK

1

YNYK /

2

Res. 8. Sulek. Güney Yenisey yazı G1 (1) ve H. Appel'gren-Kivelo'nun resimindeki bazı işaretler.

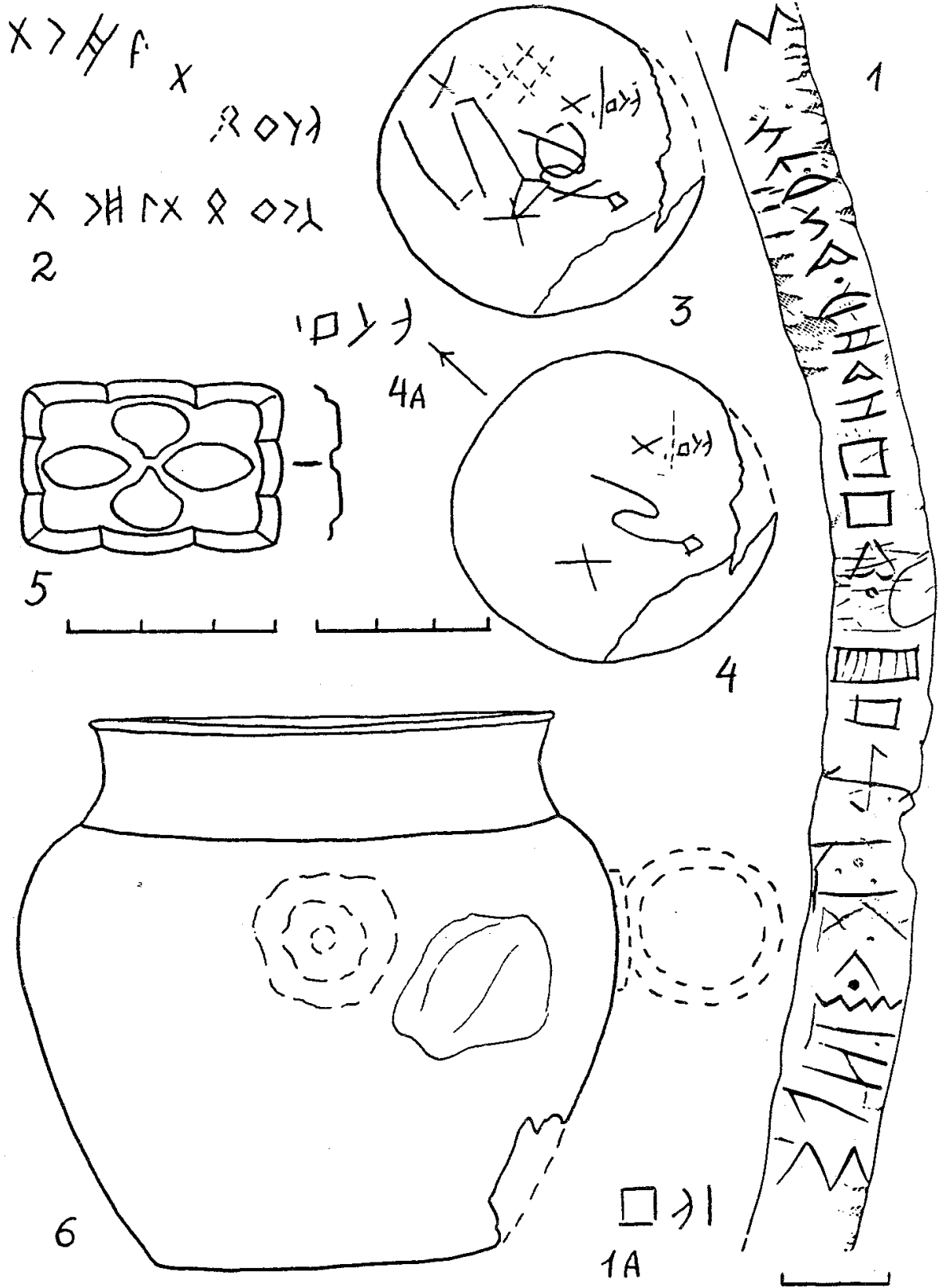
ayakları); Ortodoks haç resminin üzerinde yer alan alt tabakadaki çizgiler runik değildir).

Güney Yenisey metinlerine ait olan yazıt anıt hakkındaki ilk bilgiler 1896 yılına aittir. O zaman “Moskova Arkeoloji Kurumu tarafından yayınlanan arkeolojik haberler ve notların” IV. cildindeki kronoloji bölümünde aşağıdaki şu kısa haber yer almıştır: “23 yıl Sibiryâ’da bulunduktan sonra bu yaz Kafkasya ve Avrupa Rusyasının müzelerini ziyaret eden Minusin müzesi muhafızı N.N. Martyanov Sibiryâ arkeolojisine ilişkin yeni ve ilginç verilerden bahsettiği Rij kongresindeki sohbetlerinde¹ yeri bulunur. runik yazıtı (belki de Çince işaretli) eğirmi taşı göstermiştir. Bu Sibiryâ runikli ilk bilinen günlük eşya örneğidir. Şimdi bu eğirmi taşı akademisyen Radlov incelemektedir” / 16, s. 364/ V. V. Radlov’un gözlemleri bilinmeden kalmıştır. Minusin müzesi depolarında 2164 (şimdi 9530) nolu olarak korunan bu buluntu uzun süre ilgi çekmemiştir. Bu eğirmi taş 1940’lı yıllarda müzenin ilk profesyonel arkeoloğu olan V.P. Levaşeva tarafından burada yeniden bulunmuştur². Levaşeva yazıtın resmini ve plastik kalıbını, 1949 yılında kalıbın fotoğrafını ve metnin resmini yayınlayan S.V. Kiselev’e teslim etmiştir. “Yazıtın harflerinin oldukça değişik ve diğer Yenisey harflerinden önemli ölçüde ayrıldığı” belirten S.V. Kiselev yazıtın transliterasyonunu hazırlamıştır. Bilim adamı bir dizi kendine özgü işaretin fonetik uygunluklarını önermiş, onların Talas değneği çizgilerine, harflerin ise “çubuk çizimlerin” “Peçenek” yazısına ve Macar oymalarına benzerliğini belirtmiştir. Aynı yılda S.V. Kiselev kalıbın fotoğrafını kitabında yayınlamıştır / 18, res. 9, b, 10, s. 40, dipnot. 45; 14, tabl. LIII. 15; 15, s. 613, tabl. LIII, 15 / (res 9, 1). 1948 yılı yazında S.E. Malov’un Minusin müzesini ziyareti sırasında eğirmi taş ona gösterilmiş, yazıtın kalıbı da verilmiştir. / 10, s. 3, dipnot. 2; 19, s. 93/. Fakat S.E. Malov ancak günün birinde yazıtın zamanla inceleneceği umudunda olduğunu ifade etmiştir / 20, s. 68/. 1951 yılında S.V. Kiselev’in yayını göz önünde bulunduran E.R. Rıgdılon eğirmi taşın kısa bir zikriyle, yazıtın bazı harflerinin Yenisey alfabesiyle benzeşmediği düşüncesini vermiştir / 19/. 1953 yılında Rıgdılon karşılaştırmalı-paleografik tablo ve kısa bir tasvirle birlikte yazıtın kalıbının fotoğrafını (S.E. Malov’a verilene benzerdir) ve resmini yayınlamıştır / 17, s. 86, 89, res. 3, 4). 1961 yılında Minusin müzesini ziyaret eden A.M. Şçerbak o zaman müzenin personel kadrosunda profesyonel bir arkeoloğun bulunmaması sonucu eğirmi taşı bulamamıştır. 1970 yılında A.M. Şçerbak öncekilerin yayınlarını göstermiş, hakkı

1 X. Arkeoloji Kongresi, 1-15 Ağustos 1896-L. K.

2 Kazılarda V.P. Levaşeva tarafından bunun bulunduğu fikri yanlıştır / 12, s. 40/ ve E. R. Rıgdılon’ua “V.P. Levaşeva tarafından Minusin deresinde bulunan eğirmi taş hakkındaki” sözlerinin yanlış anlaşılmasına sebep olmuştur / 17, s. 86, 89/. Buluntunun yeri bilinmemektedir.

Res. 9. Minusin müzesindeki eğirimi taş üzerindeki yazıtlar. G5-1 (1), G5-2 (1A) ve Uybat çaa-tasındaki kabın (6) dibindeki yazıt (G6: 3-genel görünüş. 4- aşağı katman oymaları, 4A-y yazıt. Kapla birlikte bulunan bronz plaka (5). 2-A.N. Bernştam'ın resmi, geri kalanlar İ.L. Kızlasov'un.

olarak da eğirmi taştaki işaretlerin “açıkça Yenisey karakterini ifade etmediğini” belirtmiştir / 21, s. 113, 116, 125 /. 60’lı yılların ortasında Minusin müzesinde arkeolog N.V. Leontyev tekrar çalışmaya başlamış, yazıtlı eğirmi taş da incelemecilere yeniden ulaştırılmıştır. 1978 yılında orjinalini inceleyen, harflerdeki runik benzeri çizgileri kaydeden D.D. Vasilyev yazıtın yeni bir resmini, yan yüzeydeki ince işaretlerin fotoğraflarını ve eğirmi taşın yanlarının fotoğraf resimlerini yayınlamıştır / 22, s. 96, 98, foto. 4 ve 5, res. 2 /. 1983 yılında bu materyaller eğirmi taşın genel görünümünün fotoğraf resimleri, yan yüzeylerinin çizimleri ve tam olmayan bibliografyasıyla birlikte yeniden yayınlanmıştır / 12, s. 40, 74, 116 /. D.D. Vasilyev tarafından runik metnin işaretlerinin Yenisey yazıtlarından farklı olduğunun belirtilmesine rağmen bu yazılı anıt sadece bulunma yerine göre, benzer işaretlemelerin paleografik prensibinin bozulmasından dolayı E 87 indeksini almıştır. 1983 yılındaki diğer çalışmasında araştırmacı eğirmi taş işaretlerinin doğu Avrupa yazıtlarıyla benzerliğini belirtmiştir / 23, s. 75 (Burada bir not unutulmuştur: “Talas-7”nin yanında “anıt 87”nin, yani E 87 durduğu) /. D.D. Vasilyev’in resminin de genelde yazıtın ince işaretli fotografisine uygun olmadığını belirtelim (krş: tabl. III, No. 1, 7, 11a-12, 13, 21). Bundan başka bu fotoğraflardaki işaretlerin tanımı 1978 yılı yayınlarından farklı detaylardır / 22, res. 5 / ve 1983 yılı yayınlarından / 12, s. 116, E 87 (1) /. Yayınlardaki yazıt resimleri de örneklerin, daha da önemlisi bazı işaretlerin formlarının aktarımında çeşitlenmektedir (tabl. III, No. 9, 12-13, 17, 18, 20-22). Orjinalini inceleyen bizler, S.V. Kiselev’in çalışmalarında yayınlanan, V.P. Levaşeva tarafından kalıbı alınan, yükseklikleri 0,4 cm.’den 1 cm.’ye dek değişen, 25 işaretten oluşan eğirmi taşın dar tarafındaki yazıt hakkındaki daha tam ve objektif bilgileri kabul ediyoruz.

Öncekilerin bazı resimlerine metine yüzeyden daha geç dönem zararlar verilmiştir / tabl. III, 1a, 12a, 17a, 25a ve b /. 18a çizgileri tesadüfidir ve yazılmadan önce oluşmuştur. 13a noktasının benzer işaretlerden daha yumuşak ve geniş olmasından dolayı metne ait olması şüphelidir. Diğer runikler için belirtilmiş olan, komşu harflere sokulmuş ince çizikler şeklindeki 18. ve 22. işaretlerin girişleri şüphe uyandırmaktadır. Yazıt geniş ve derin çizgileri halinde yazılmıştır. Bıçakla kazınmışa benzemektedir.

Eğirmi taşın geniş yanlarından birinde yazı işaretleri yoktur, diğer yanda runik benzeri üç figür yer almaktadır (res. 9, 1A). Onlar temel yazıtla bağlantılı olmadıklarından dolayı IV. paleografik tabloda farklı bir sütunda gösterilmişlerdir (Güney 5-2). Eşyanın bu yüzeyinde D.D. Vasilyev tarafından belirtilen diğer çizgiler / 23, res. 4 / harf değildir.

Tablo III.

Minusink Müzesi'ndeki egirmi taşınun işaretlerinin çizimi

										İŞARETLERİN NUMARASI / YAZAR															
I3a	I3	I2a	I2	II	I0	9	8	7	6	5	4	3	2	I	Ia	V.P. LEVAŞEVA (S.V. KİSELEV'e göre)									
																E.R. RIGDILON									
																D.D. VASİLYEV (1978)									
																D.D. VASİLYEV (1983)									
																İ.L. KIZLASOV									

										İŞARETLERİN NUMARASI / YAZAR															
256	25a	25	24	23	22	2I	20	I9	I8a	I8	I7a	I7	I6	I5	I4	V.P. LEVAŞEVA (S.V. KİSELEV'e göre)									
																E.R. RIGDILON									
																D.D. VASİLYEV (1978)									
																D.D. VASİLYEV (1983)									
																İ.L. KIZLASOV									

Eğirmi taştaki Güney Yenisey yazıtı (Güney 5-1) dağ yazıtı metinlerine göre alınmış yeni bir alfabeyi vermekte ve bundan başka iki kesin durumda Güney 5 metnin uzun ekseninde yer alan noktadan kelime ayırıcı işaret olarak yararlanıldığıının düşünülmesine sebep olmaktadır (tabl. III, No: 6, 20). Eğirmi taştaki yazıtı onaylamak için gerekli olan harflerin bazı Sulek yazıtlarında kullanımını vermektedir (tabl. IV). No. 14 karakter işareti Güney Yenisey ve eğirmi taşın geniş tarafındaki kısa yazıtta mal edilebilir (Güney 5-2).

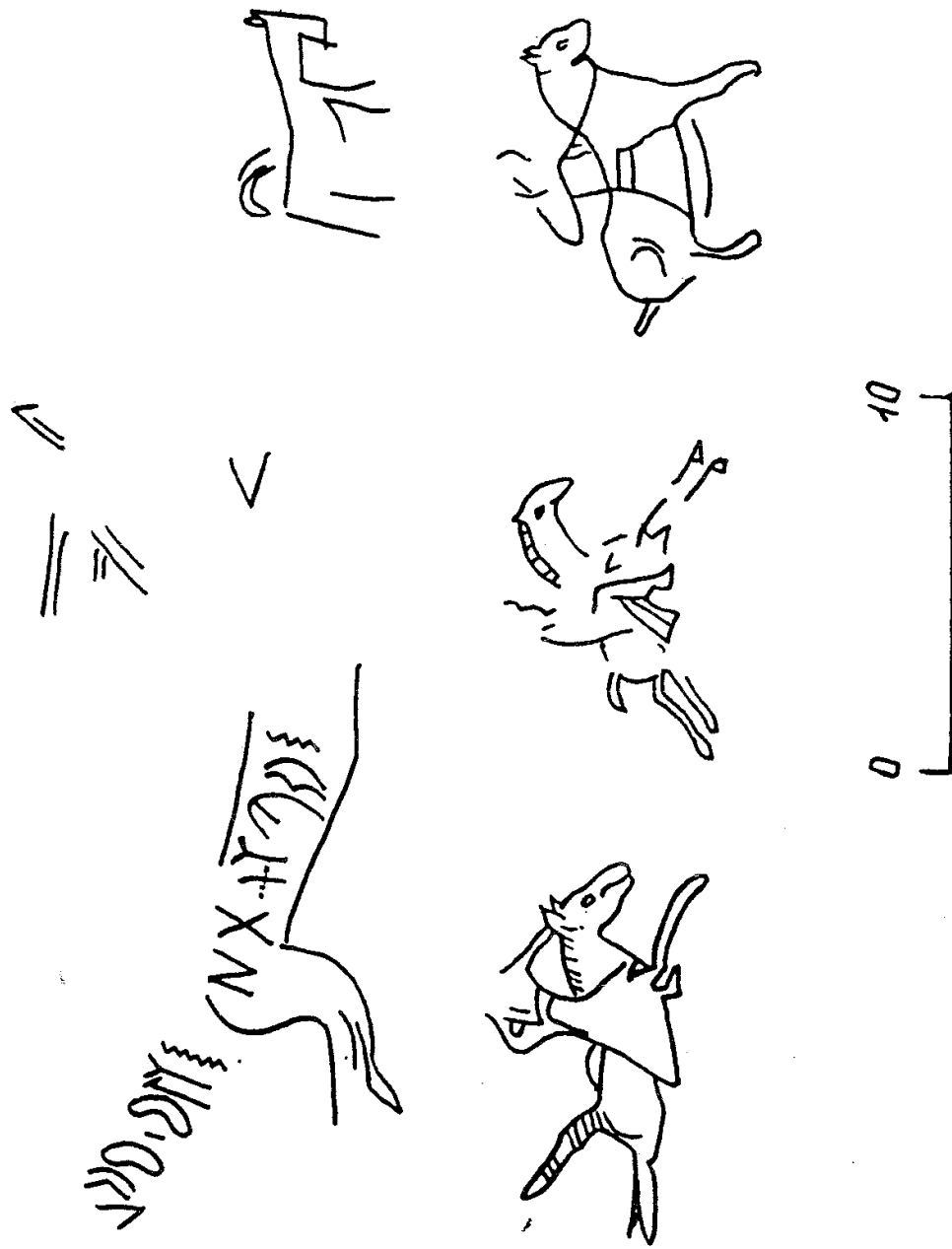
S.A. Teplohov'un 1928 yılındaki Uybat çaa-tası kazılarında 19. mezarda (res. 1, 2) gümüş bir kap bulunmuştur / 24, s. 54, 56, 57, tabl. II, 25 / (res. 9, 6). Bu kap Devlet Ermitaj'ında 489 / 2 no ile saklanmaktadır / 21, s. 114, 11 , dipnot. 31/. Yazıt kabın dibinde derin çukurlarla yapılmıştır, restoratorların çalışması sırasında hasar görmüştür. 1946 yılında A.N. Bernştam yazıtın ilk okuma varyantını yayınlamıştır / 26, s. 69/. 1951 yılında araştırmacı runik metnin resmini (res. 9, 2) ve Yenisey alfabesi temelinde tamamlanan yeni okumasını vermiştir / 25, s. 85, tab. II, 7/. Yazar bu yazıtın iki satırında iki kere aynı cümlelerin tekrar edildiğini ileri sürmüştür. 1983 yılında D.D. Vasilyev kabın korunma yeri hakkındaki eski bilgileri ve onun yanlış bulunma tarihini vererek A.N. Bernştam'ın resmini tekrar yayınlamıştır. Vasilyev "bazı işaretlerin kesin olarak özdeşleştirilmeyeceğini" belirtmiştir / 12, s. 27, 73/. Bizim orijinaliyle karşılaştırmamız A.N. Bernştam'ın yayınındaki belirgin mantıksızlıkları ortaya koymuştur. Birincisi, metnin ikinci satırının A.N. Bernştam'ın kendisi tarafından yapılan işaretlerin ikinci varyantından oluşmuştur. İkincisi harf olarak eşyanın tasvirindeki sadece ilk üç işaret göz önüne alınabilir. Kabın dibinde (res. 9, 3) onlarla birlikte kazanmış üç harf ve çizgiden başka birbirini örten farklı zamanlı bir kaç çizgi bulunmaktadır. "Üst tabakayı" damga görünümündeki işaretler (res. 9, 3), en alt tabakayı bükümlü ve haç görünümlü figürler (res. 9, 4) oluşturmaktadır. Yazıt aynı zamanda hem "alt tabakaya", hem de ondan daha önce yapılmış damga öncesi çizgilere sahiptir (res. 9, 4, 4A). A.N. Bernştam tarafından yazıtın devamı olarak algılanan üst hatların arasında daha eski olan eğri bir haç vardır, fakat çok sathîdir, harften farklı derinliktedir, sonaki yüzeye kasti olarak zarar vermeyen kazımlar daha da incedir, başlangıçtaki haç ise damga görünümlü işaretlerin daha geç tabakasına aittir. Söylenenler, kuşku uyandıracak küçüklükte olmasına rağmen sadece dört derin işaretin hesaba katılacağını düşündürmektedir (onların yükseklikleri 4'den 3,5 mm.'ye kadar değişmektedir, satırın uzunluğu 7 mm.'dir (res. 9, 4A; tabl. IV. Güney 6). Birinci harfin formu yazıtın yanlışlıkla Yenisey metinleri E 83 sıra numarasına alındığını doğrulamaktadır / 11, s. XXV/. Bu harf Güney Yenisey'dir.

Güney Yenisey alfabesiyle yazılmış diğer yazıt Tuva'da M.A. Devlet tarafından bulunmuş ve 1982 yılında yayımlanmıştır / 27, s. 100, tabl. 28, 1/. Harfler Yenisey'in Sayan dağ sıralarına katılan sol kıyısındaki Mugur-Sargol ve Ortaa-Sargol ovasıyla bağlantılı olan dağ boğazında bulunan kayanın iri parçasına ince, derin olmayan çizgilerle kazınmışlardır (res. 1, 3). Yazıtın altına üç atlı, metnin sağına da bir hayvan figürü kazınmıştır. Yazıtın ilk bölümü büyük bir ihtimalle geyik tasvirinde yer almıştır. Runiklerin taşta bu resimden sonra yazıldığı açıktır, metin satırındaki ara yazanın tasvirin çizgilerini geride bırakmak isteğiyle açıklamaktadır (res. 10). Yazıt (Güney 7) düzensiz yerleşmiş 17 işaretten oluşmaktadır³. Onüçüncüsü (kısa çizgi) büyük bir ihtimalle kelime ayırıcıdır. Sonuncu hariç geri kalan runikler bilinen Güney Yenisey yazıtlarıyla tam olarak karşılaştırılmıştır (tabl. IV).

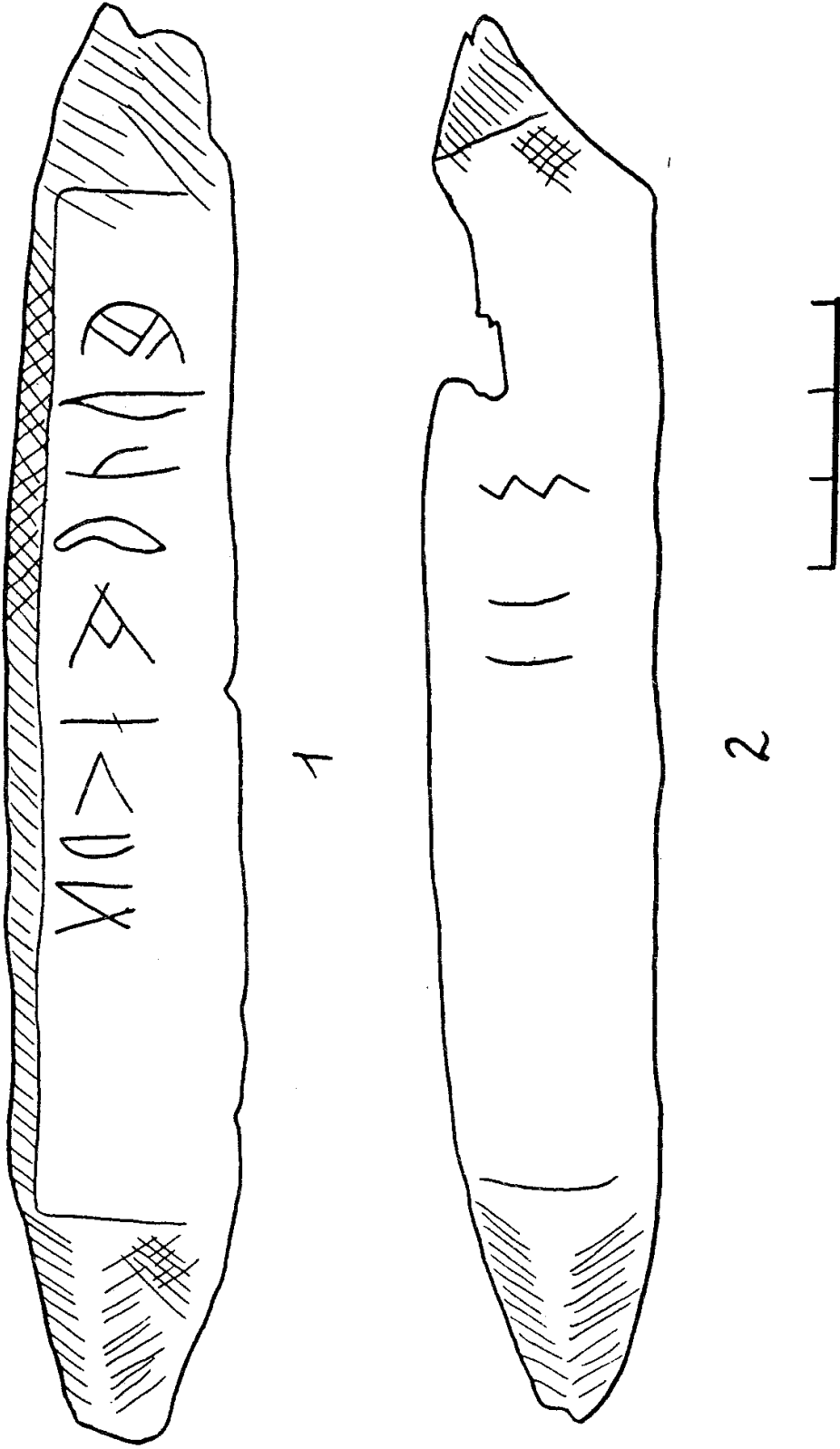
1971 yılında Çaa-Hol (Tuva) (res. 1, 4) nehrinin sol kıyısındaki I. Aymırlıg mezarının VIII. grubunun 52 kurganının kazısı sırasında B.B. Ovçinikova tarafından iki orta boyda boynuzdan yay bulunmuştur / 29, s. 281; 30, s. 133, 134; 31, s. 216/. Dış taraflarında runik işaretler kazılıdır. B.B. Ovçinikova'nın resmindeki işaretli buluntular 1983 yılında Yenisey alfabesi yapısındaki daha uzun yazıtın kısmi transliterasyonunu ileri süren D.D. Vasilyev tarafından yayımlanmıştır. Anıtlar Yenisey metinlerinin sıra numarasını (E 141 ve E 142) kanunsuz olarak almışlardır / 12, s. 46, 81/. İlk buluntudaki yazıt (Güney 8) 0,9'dan 1,4 cm.'ye kadar yükseklikleri değişen 9 ayrı harften oluşmaktadır (2. runiğin ölçüsü 1,7 cm.) (res. 11, 1). Buna karşın üçüncü işaretin görünümü daha farklı yorumlanabilir (sade 29 nolu değil, aynı zamanda IV. tablodaki 4 nolu da). İkinci buluntunun yüzeyi kötü korunmuştur, fakat ondaki 0,9-1,3 cm. yüksekliğinde ve 2,3 cm. uzunluğunda yer alan üç işaretin (Güney 9) bölümü farkedilmektedir (res. 11, 2). Her iki yazıt Güney Yenisey yazısıyla yazılmıştır (tabl. IV.).

1977 yılında Hakasya'da V.F. Kapel'ko tarafından Ozernaya dağının incelenmesi sırasında Sulek yazı grubundan daha yukarıda noktalı olarak yapılmış bir kaya yazıtı (Güney 10) bulunmuştur (res. 1, 1). Eldeki veriler sayesinde İ.L. Kızlasov orjinalle tanışmıştır. Yazıtın yer aldığı taşın çıkıntısına insan ve hayvan biçimli figürler kazınmıştır. Taşın kenarındaki resimlerden daha solda yer alan yazıtın işaretleri derince kazılmıştır (res. 12). Satır 18,6 cm. uzunluğunda ve 0,9'dan 2,2 cm.'ye kadar değişen (ortalama yükseklik 1,5 cm.) 17 işaretten oluşmuştur. Metin sağdan sola doğru çizilmiştir. Satırdaki ışığı taşın zarar görmüş bölümünün aralığıyla açıklanmaktadır.

3 Düşündüğümüz gibi, D.D. Vasilyev Hentey II yazıtındaki (MHC) Sargol metninin 2. ve 3. runiklerinin bitişik yazınımıyla benzeşen işarette yararlandığını belirtmektedir / 23, s. 112, tabl. 11,8/. Fakat gözlenen kaynak güvenilir değildir / 28, s. 43/.

Res. 10. Sargol (Tuva). G7 yazıt ve kayadaki resimler. M.A. Devlet'e göre.

Res. 11. Aymırhg. G8 (1), G9 (2) mezarındaki boynuz yaydaki yazıtlar. B.B. Ovcinnikov'a göre.

Res. 12. Ozernaya dağı. Kayadaki G10 yazıt. 1- Kaya yüzeyinin genel görünüşü,
2- metin. İ.L. Kizlasov'un resmi.

Yazıt Güney Yenisey yazısı işaretlerinin 11 tipinden oluşmaktadır (tabl. IV), Güney 6 gibi kısa bir çizgiyle son bulmaktadır. Başka bir yerde karşılaşılmayan 32 nolu runik, bu yazıtı Güney Yenisey (Güney I–Güney 4) yazıtlarıyla dolu olan yazılı kayayla yakınlaştırmaktadır. Yayınlanan yazıt Ozernaya dağında bulunan ikinci yazılı anıttır. İlk yazıt Yenisey alfabesi iledir / 32, s. 86–89; 12, s. 29, 80/.

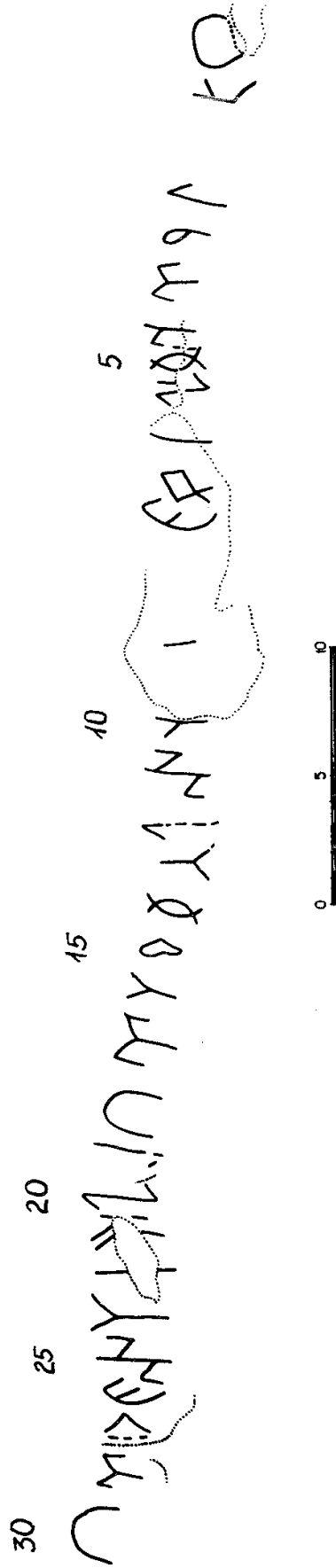
1977 yılında V.F. Kapel'ko Yenisey'in sol kıyısındaki (res. 1,5) Turan dağının iç eteğindeki Tagar kurganlarından birinin (No. 59) köşeli güney doğu taşında (VII.–III. yüzyıllar) runik bir yazıt ortaya çıkarmıştır. 1981 yılında bu mezar tarafımızdan incelenmiştir. Turan I yazıtı (Güney 11) 1,4 m. yüksekliğinde 1 m. genişliğindeki düşey levhanın dar olan güneydoğu tarafına yazılmıştır. Dar kenarın yüksekliği 1,16 m., temele göre genişliği 14 cm., yazıt yerinde ise 9 cm.'dir. Metin aşağıdan yukarıya 21 cm. uzunluğundaki düşey bir satırla uzamakta ve keskin bir aletle belirgince kazınmış 19 işaretten oluşmaktadır (res. 13, 1, 2). Onlardan 3., 9., 13. ve 17. işaretler düşey iki nokta görünümündeki kelime ayırıcılardır. İşaretlerin yüksekliği 1,5'den 2 cm.'ye dek değişmektedir. Yazıtın 20,3 cm. yukarısına aynı teknikte haç görünümlü bir damga kazınmıştır. Taşta başka tasvir yoktur. Komşu kurgan No. 33–A'da da bir Güney Yenisey yazıtı vardır. Fakat o yarı siliktir ve işaretlerinin anlaşılması zordur / 33, s. 110, res. 3, 2/.

1978 yılında L.R. Kızlasov tarafından Edegey nehrinin sol kıyısındaki (Tuva, res. 1, 6) Çinge dağı kayasının eteğinde, Türk–Tugyuların da kısmen kullandığı ikisi orta çağa ait taş kurgan ve on yedi abidevi Uyuk yapısından oluşan, Uyuk kültürüne ait sekiz kurganlık bir mezar bulunmuştur (VII.–III yüzyıllar) / 34, s. 241/. Onlardan ikisinde 1988 yılında yayınlanan runik yazıtlı steller bulunmuştur / 33, s. 110–114, res. 4–10/.

İlk anıt (Edegey I) bir zamanlar anıt yapısının doğu güney–doğu duvarının önünde duran güney güney–doğu menhirinin (3,6 x 0,22 x 0, 15 m.) kırılmış tepesindedir. Stelin kenarı boyunca yer alan runik yazıt 53,7 cm. uzunluğundadır (res. 14). Başlangıçta yazıt menhirin doğu güneydoğu tarafında yazılmıştır ve sağdan sola, aşağıdan yukarıya doğru okunan düşey bir satır halindedir. İnce çizgiler halinde yazılmış harflerinin yüksekliği 2,2–2,5 cm.'dir, metnin sonuna doğru bazı harfler 3 cm.'ye ulaşmaktadır. Yazıt harflerinin 3 cm. yüksekliğinde ve 3,5 cm. uzunluğundaki damgadan 3,5 cm. ötede başlamaktadır. Yazıtın 34 cm. solunda 68 cm. uzunluğunda dört ayrı damga vardır (33, res. 5/. Şist olan stelin yüzeyinin kısmen tahrip olmasından dolayı yazıt biri büyük ve biri küçük boşluklara sahiptir. Birinci boşluğa dek 9 runik korunmuştur (son üçü belirgin değildir; işaretler ek çizgilerle kavranmaktadır), 21. işaret boşluktan sonradır. 7,5 cm. uzunlu-

Res. 13. Turan dağı. Menhirdeki G11 yazıtı. I.L. Kızlasov'un resmi.

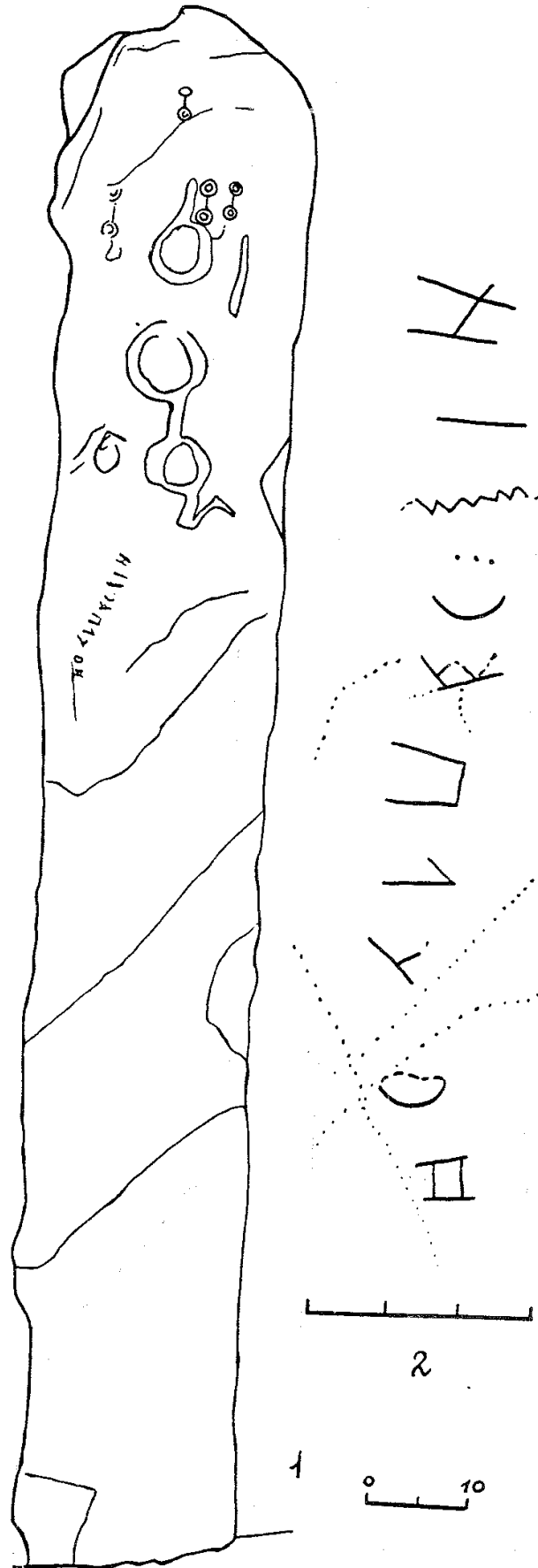
Res. 14. Güney Yenisey alfabesinin bazı harflerini içeren Edegey I yazıtı İ.L. Kızlasov'un resmi.

ğundaki zarar görmüş bölüm 5 işaretten fazlasını içermez. Öyleyse Edegey I yazıtı başlangıçta 35 runik işaretten oluşmuştur. İki işaret (21. ve 28.) kelime ayırıcıdır. İlki düşey iki noktalı, ikincisi üç noktalı görünümüne sahiptir. Bu metni, Yenisey sayabilmek için korunmuş 30 harf yeterlidir. Fakat onda Yenisey alfabesi (No. 15-18, 30) için karakteristik olmayan iki işaret formu vardır (tabl. IV. No. 16, 18) Genel olarak karşımızda duran Yenisey alfabesinin etkisini yansıtan paleografik açıdan ayrı cinsten bir metindir.

İkinci yazıt (Edegey II, Güney 12) diğer çift bir sınırın güney köşesinde duran şistten stelin (1,6 x 0,22 x 0,14 m.), burada bundan başka bir eski Türk heykeli ve üç balbal parçası vardır, doğu kenarına yazılmıştır. Metnin dik çizgiden biraz sapan düşey satırı 12,8 cm. uzunluğundadır, ortalama yüksekliği 0,9-1,2 cm. olan, fakat bazen 1,5-2 cm.'ye ulaşan, güç farkedilir işaretlerin yerleriyle ve ince kazınmış 11 çizgiden oluşmaktadır (res. 15). Düşey üç nokta (8. işaret), büyük bir ihtimalle kelime ayırıcıdır. Şüphesiz yazıt Güney Yenisey alfabesi ile dir (tabl. IV).

III. Edegey yazıtı (Güney 13) aynı anıt yapısı merkezinde duran dar bir stelin (1,7 x 0,22 x 0,2 m., yukarısı kırılmıştır) kuzey doğu tarafına yazılmıştır. Bütün yüzey sürekliliğinin çok figürlü yarı silik tasvirleriyle kaplıdır. İnce ve derin olmayan çizgilerle ifade edilen sahneler biraz tabakalara yerleşmiştir. Yüzeyin sol kenarı boyunca düşey, 40 cm. uzunluğundaki bir satırda uzmanca bir çizimle yapılmış resimlerden farklı olan runik bir yazıt yer almıştır (res. 16, 1, 2). Harflerin yüksekliği 1 cm.'den 1,7 cm.'ye kadardır. Yazıt iki durumda kendine özgüdür. Birincisi, I. Edegey metnin yanında belirtilen aynı tipteki damga yazıtın ortasındadır. Damganın altında yedi harf ve anlamı farklı yorumlanabilecek kavisli bir çizgi kazılıdır. Daha yukarıya iki grup runik kazınmıştır: Beş tanesi arma işaretinden sonradır ve on tanesi 3 cm. aralıktadır. Metnin ikinci özelliği onun pek çok işaretinin ayna çevirisi olmasıdır. Bu kural metnin soldan sağa yazılması, yazıtın üst bölümünde belirgince izlenmesiyle bağlantılıdır. Damganın aşağısında yer alan runikler yarı yarıya alışılmış bir yöne sahiptirler. Kısa olan, soldaki dördüncü ve beşinci işaretler hariç.

Ondördüncü Güney Yenisey yazıtı (Güney 14) 1985 yılı yazında Tuva'da N.V. Leontiyeve tarafından (res. 1, 7) Yenisey'in Çinga nehrine akan sağ kolunun sol kıyısında, Yenisey sularının kaya üzerinde asılı kaldığı nehir ağzında bulunmuştur. Onların üst katmanında, anlaşılır olmayan resimler üzerinde kırmızı kumlu taşın küçük kenarında (50 x 45 cm.), taşın üst kenarı boyunca yer alan düşey satıra ince çizgilerle runik bir yazıt kazınmıştır (res. 17, 1). Satırın uzunluğu 24,5 cm., işaretlerin yüksekliği -ortalama 2-2,8 cm., bazıları 1,5-4 cm.'dir. Yazıt 21 harften oluşmaktadır ve düşey bir küçük çizgiyle sona ermektedir.

Res. 15. Edegey. G12 (2) yazıtı ve onun kayadaki yerleşimi (1). İ.L. Kızılasov'un resmi.

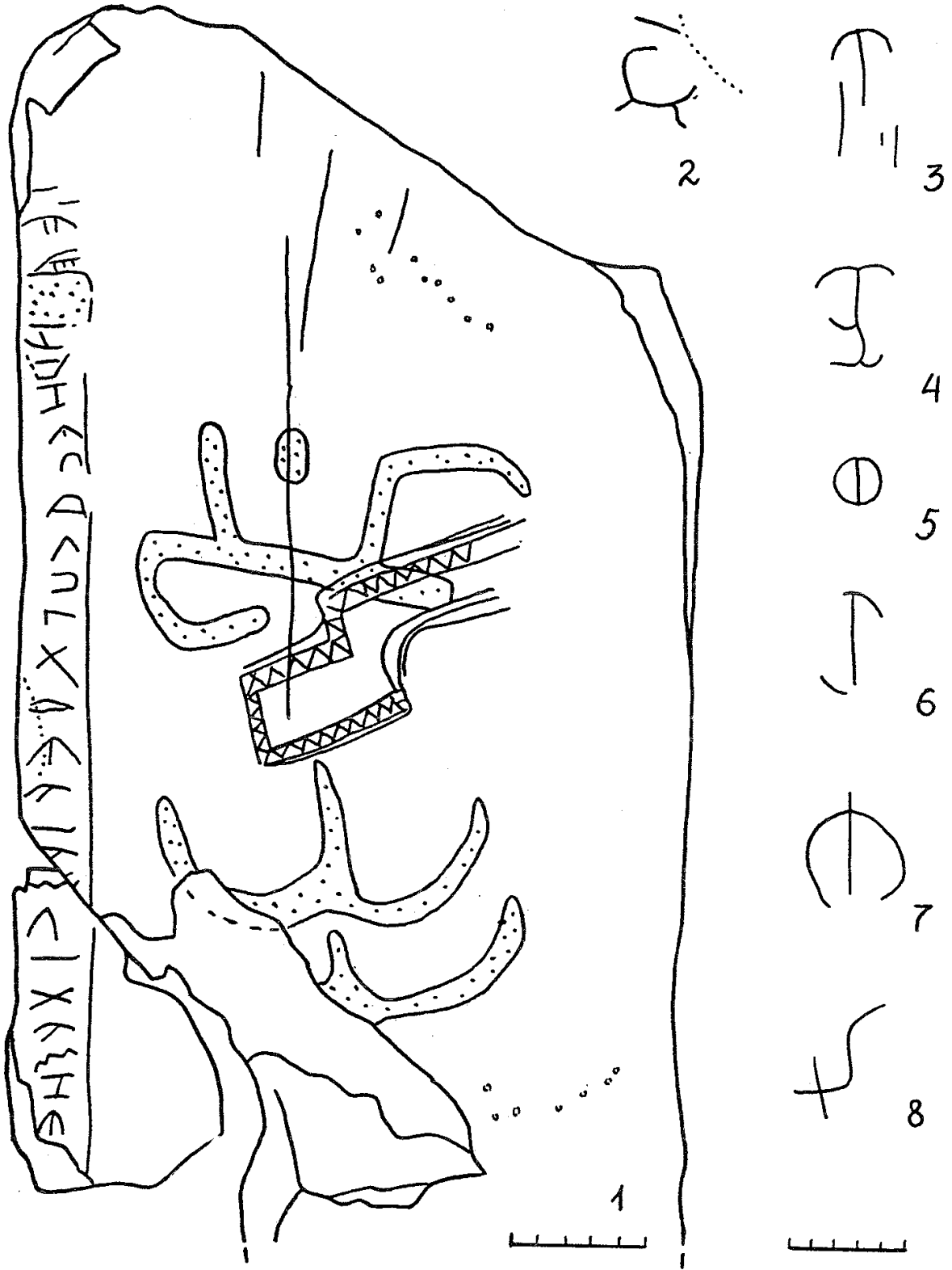
Res. 17. G 14 (1) yazıtı. Edegey. G15 (2) yazıtı.

1987 yılında II. ve III. Edegey anıtlı çift sınır tarafından kazılmıştır. Burada ilk kez yayınlanan üç yeni Güney Yenisey yazıtı bulunmuştur. İncelenen alanın güney bölümünün yüzeyinde yer alan ince şist levha üzerindeki Edegey IV. (Güney 15) metni korunmuştur, stelin (28 x 29 x 2, 4 cm.) dar olan kırığındaki (kenarın genişliği 29 cm.) yazıt satır boyunca yer almıştır, fakat levhanın uzun ekseninin köşesi altındadır. Sağdan sola doğru yazılan korunmuş işaretler 12 değişik şekildedir, kırık yerinde harflerden başka üç de çizgi vardır (res. 17, 2). Metnin başında bir de kısa bir çizgi bulunmaktadır. Onun da hesaplanmasıyla satırın uzunluğu 15,8 cm., onsuz 15 cm.'dir. Harflerin yüksekliği 2,5-3 cm.'dir. Yazıtlı Edegey V yazıtı (Güney 16) öncekilerin yakınında bulunmuştur. Büyük bir ihtimalle bu da stelin kırık üst bölümüdür (63 x 24 x 1,5-2 cm.). Bu stelin genişliği incelenen alanın güney köşesinde ve ona ilişik güney yapının merkezinde duran iki menhirin kaidelerinin ölçüleriyle uyumaktadır. Kırığın ortasında damga görünümlü işaretler ve oymalı bir kompozisyon vardır, fakat bütün bunlar farklı bir ölçüdedir, yani stelin kenarı boyunca yer alan ve çizgili yüzeyin geri kalan bölümünden kesinlikle ayrı olan yazıyla aynı zamanlı değildir (res. 18, 1). Bu üslup Edegey III yazıtının benzeridir. Anıtları harflerin ayna dönüşü de birleştirmektedir. Görünüşe göre Edegey V metni soldan sağa doğrudur. V.'nin işaret grubunda kol da olsa soldaki çizginin sağdakinden daha önce oyulduğu belli olmaktadır (10., 13., 19., 20. runikler). Bu stelin sekiz işaretten oluşan ikinci küçük parçası (12 x 8 cm.) bulunmuştur. Genel olarak yazıt satırı 30 cm. uzunluğundadır, 1,5-2 cm. yüksekliğindeki 23 işaret belli olmaktadır. Bu işaretler hafifçe, fakat geniş evlekler (0,5 mm.) halinde yazılmıştır, uzun süre açık havada bulunan yüzeyin silinmiş olmasına karşın bunlar açıkça bellidir. Ancak dört işaretin anlaşılması zordur (1., 2., 4., 5.). Tabl. IV.'deki 5 nolu form gibi olan 6 işaretin anlamı şartlıdır. Edegey VI. yazıtı (Güney 17) kuzey sınırın içteki doğu duvarı boyunca yer alan stelin büyük parçasının (160 x 26 x 11 cm.) uzun ekseninin köşesi altına bir satır olarak (3,3 cm.) kazılan 1,6'dan 2 cm.'ye kadar değişen üç runik işareti göstermektedir (res. 16, 3). Görünüşe göre runikler ayna varyantı olarak kazanmıştır. Yazıtı sonlandıran Yenisey metinlerinde bilinmeyen Güney Yenisey yazısının çizgisi kelime ayırıcıdır.

***

Tasvir edilen yazıtların on yedisi yazılı işaretlerin 43 formunu göstermektedir (tabl. IV). Onların hepsi farklı bir anlama sahip değildirler. 10., 19., 30. numaralı kelime ayırıcı işaretlerin varyantlarını gösterirler. Ender işaretlerin bir bölümü, büyük bir ihtimalle, daha çok kullanılan harflerin bir türüdür (No. 36/29, 38/13, 42/32). 33 nolu form kuşku uyandırmaktadır. Güney 5-1 metninde herhalde bu sebeple ayrılmıştır, uygun olan işaret 35

Res. 18. Edegey. G16 (1) yazıtı ve Edegey metinli taşın yakınındaki stele kazazınmış damgalar (2-8). İ.L. Kızlasov'un resimleri.

Tablo IV (sonu)

No p/p	Yazıt Numaraları																Alfabe	Sıklığı			
	I	2	3	4	5/I	5/2	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15			16	17	
40																					I/I
41																					I/I
42																					I/I
43																					I/I

Belli Olmayan işaretlerin Yorumu (parantez içinde birinci çizgi)

44																					
45																					
46																					
47																					
48																					

nolu formla bağlanabilir. No. 7 ile olan benzerliğine göre 11 ve 20 veya 20 ve 23 birliği oluşturmuştur. Bütün bunlar ileride Güney Yenisey Runik yazısının işaret formları sayısının daha az olduğunu kabul etmeye yaramaktadır. Tablo IV'ün sonuç sütununda bu yazıtların özelliğiyle bağlantılı olan Güney 13, Güney 16 ve Güney 17 metnilerindeki varyantların aynalı olması hesaba katılmamaktadır. No. 35 gerektiği gibi metninden diğer bir dönüşümde gösterilmiştir. Son iki metnin aşağısının ve yukarısının kesin belirlenmesi yazı işaretlerinin fonetik anlamlarının ve okumasının alınmasından sonra mümkün olacaktır. Güney 16 ve Güney 17'nin yukarıda ortaya konulandan farklı algılanışı ancak işaretlerin karşılaşma sıklığını yaratan sayıda, Yenisey runiklerinden birinin benzeri bir harfin alfabeyle eklenmesiyle ortaya konulabilir (tabl. V, No. 24).

Güney Yenisey yazıtlarının paleografik özelliği aynı harf formlarındaki bazı düzensizliklerdir. No. 2 işareti farklı bir karışıklığa sahip olabilir. Güney 7 yazıtında diğer anıtlarda bilinmeyen No. 9 işaretinin formuyla karşılaşılmıştır. No. 2, 4, 6, 15 işaretleri düşey ekseninin çevresinde farklı bir şekilde dönmüşlerdir. No. 7, 11, 20 işaretlerinin varyantları düşey çizgilerin bitimleriyle veya ortalarıyla örgü hatlarının birleşmesiyle farklıdır. No. 8, 9, 12, 22, 27, 31 işaretleri için de iki tür belirlenmiştir. Kelime ayırıcı işaretlerin (No. 10, 19, 30) çeşidi çoktur. Bütün bu benzerlikler belirtilip Güney Yenisey yazıtlarının bir alfabenin bir kaç türüne ait olabileceği ileri sürülebilir. Meselâ doğu Avrupa materyalindeki No. 12 ve No. 18 tipi işaretlerinin iki akraba yazıya ait olması karakteristiktir. Fakat günümüzde güney Sibirya kaynaklarının durumu bu soruyu delilli olarak çözmeye yaramamaktadır. Yeni materyallerin ortaya çıkışı ölçüsünde düşünceler gelişecektir. Buradaki alfabeyle Güney Yenisey olarak adlandırılan yazarlar böyle bir işaretlemeyle şartlı olarak algılanmaktadır.

Gerek Hakas-Minusin gerekse Tuva derelerinde bulunan günlük eşya örneklerinde, taş stellerde ve kayalarda Güney Yenisey yazıtlarıyla karşılaşılmıştır (res. 1). Günümüze değin uzmanlar bu topraklarda I. binin sonunda ve II. binin başlangıçta var olan Yenisey runik yazısının bilim tarafından tek bilinen olduğunu belirtmişlerdir. Günümüzde Güney Yenisey yazısının orijinalliğini ortaya çıkarmak için onu Yenisey yazısıyla karşılaştırmak gereklidir (tabl. V). Karşılaştırılan 56 formdan 32'si benzerlikler içermektedir (No. 1-16, 41-56). Bir dizi durumda karşılaştırılan runikler arasında sadece formal benzerlik olduğu belirtilmelidir. No. 17-26 işaretleri Yenisey'le tam özdeş değildir. Kısaca iki Sibirya runik alfabesinin tam uyuşması sadece 14 işaretle (No. 27-40) gözlenmektedir, kelime ayırıcı işaretlerin benzerliği sadece bir Güney Yenisey formunda (No. 34) gözlenmektedir,

No	G	Y	No	G	Y	No	G	Y	No	G	Y
I	Y		I5	HN		29	D	D	43		»»
2	X		I6	W		30	>	>	44		48
3	⊙		I7	Y	Y	3I	44	44	45		99
4	⊞		I8	Y	Y	32	↑	↑	46		⊗
5	N		I9	□	□	33	↘	↘	47		↓↑
6	□		20	∪	∧	34	:	:	48		B
7	3		2I	W	W	35	↓	↓	49		Y
8	II		22	○	⊙	36	»	»	50		W
9	↑		23	)	)	37	X	X	5I		◇
I0	H		24	↑	Y	38	h	h	52		W
I1	o		25	M	A	39	h	h	53		Y
I2	o		26	M	M	40	↑	↑	54		Y
I3	.		27	I	I	4I		o	55		^
I4	∇		28	)	)	42		↑	56		↑

Tablo V. Güney yenisey (G) ve yenisey (E) alfabelerinin işaretleri.

diğer ikinci form bu alfabenin kendine özgü işaretidir (No. 13). Güney Yenisey yazıtlarının günümüzde bilinen bölgesi Yenisey yazısının yayılma alanında yer aldığı hesaba katılıp Yenisey alfabesinin Güney Yenisey alfabesine etkide bulunma olasılığı vardır. Kaynakların günümüzdeki durumu No. 23, 38, 39, 40 gibi böylesi ender ve kendine özgü olmayan bu yazının işaretlerinin Yenisey'le olan benzerliğine daha dikkatli bir yaklaşım gerektirmektedir. Yukarıda söylenenler Güney Sibiry'a'nın iki runik alfabesinin benzerliği büyük değildir ve sadece 11-12 işaretle sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır. Bize göre, benzerliğin bu derece olması onların tarihi akrabalığını ispatlamayabilir. Dört Güney Yenisey yazıtında belirtilen yazıtın sonu kelime ayırıcı işaretle belirtilme ölçüsü de kendine özgüdür (Güney 6, Güney 10, Güney 14, Güney 17).

Tarihi-kültürel sorunlar kronolojik belirlemeler olmaksızın çözümlenemez ve inandırıcı bir şekilde gösterilemez. Orta çağ yazı grubuna sahip kaya ve stellerdeki Güney Yenisey yazıtlarının bulunma koşulları (Sulek, Sargol, Edegey), kuşkusuz, alfabenin yayılma döneminde görülmektedir. Mezar kompleksleri daha kesin tarihleri göstermektedir. Güney 6 yazıtlı Uybat kabı çaa-tas kültürü kurganındandır. Kapla birlikte yukarı dövmüş altın yaprakla (res. 9,5) kaplı pres kesmeli bir plak, ince dış presle yapılmış karakteristik bezekli kalın duvarlı bir "Kırgız" vazosunun sekiz kırığı, düz duvarlı cilalı kabın metni doğrultusundaki vazonun yanında kap kacak kırığı bulunmuştur (Devlet Ermitaj'ı, env. No. 4899 / 1-4). Bu buluntular mezarın VIII. yüzyılın sonu- IX. yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu ortaya koymaktadır / 35. s. 49, 50, res. 28, 15, 43 /. Güney 8 ve Güney 9 yazıtlı boynuzdan yaylar atlı bir Türk mezarına aittir. A.N. Mandel'stam'ın envanteri arasında demir takılı bir kemeri de zikredilmektedir / 36, s. 3 /. Buna göre, bu kompleks IX.-X. yüzyıllardan daha erken olamaz. Güney Yenisey yazısının var olduğu zamanı belirlemek için dolaylı imkanlar da vardır.

Edegey yazıtları, steller, heykeller ve balbalların olduğu abidevi Türk yapılarıyla bağlantılıdır. Fakat yazıtlar onlarla bağlantılı olan abidevi komplekslerden ve sınır yapılarından daha sonra yazılmıştır. Yazıtlı sınır önünde duran taş heykeldeki güç fark edilir gravür resimlerinin (insan figürünün sakal bölümünün ifadesi açıktır) varlığı bunu ispatlayabilir. Heykelden uzaktaki ilk balbaldaki kırıklar Sibiry'a geyiğinin kopmuş kafasına benzemektedir. Bu detaylar anıt kompleksinin Türk-Tugyular tarafından kullanıldığını göstermez, çünkü bunlar kompleksin gerekli parçaları değildir. Özellikle ayrıntılı tasvirler ve stilistik ölçüde yapılmış sürek avı sahnesi bunu kanıtlamaktadır. Onun Güney Yenisey yazıtı Edegey III'le olan kompozisyon birliğini ara belirlemektedir (res. 16, 2). Türk-Tugyuların Tuva'daki abidevi

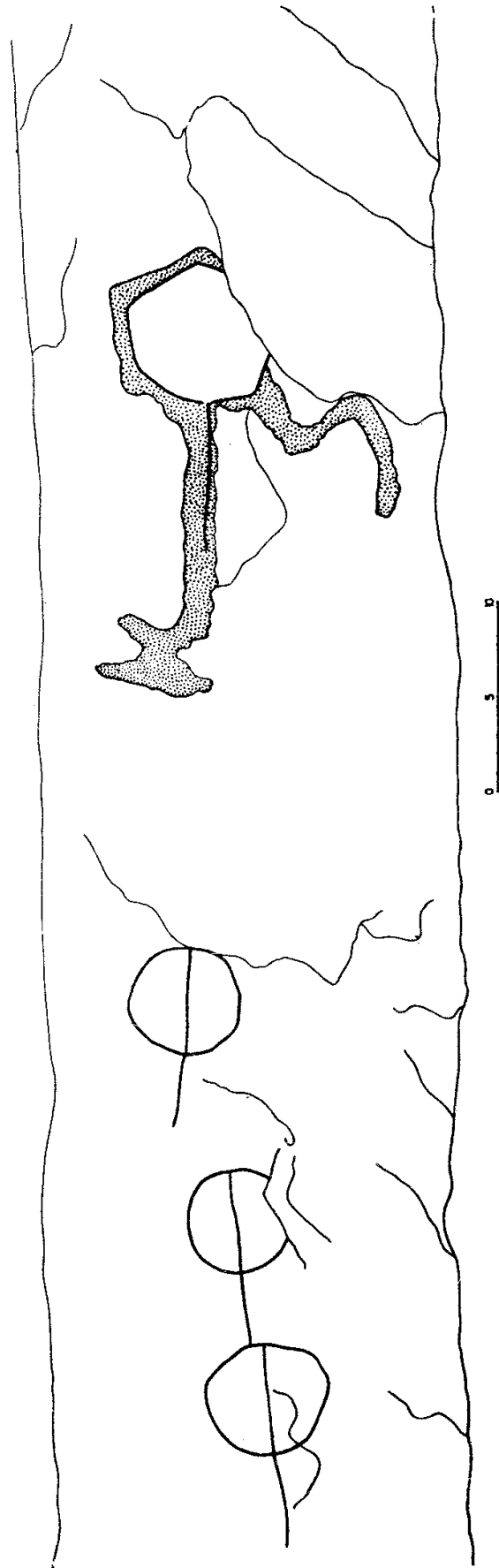
yapıları, VI. yüzyılın dar bir kronolojik dönemine aittir. VIII. yüzyılın ilk yarısında, IX.-X. yüzyılda onlardan bazıları bölge halkı tarafından da kullanılmıştır / 37, s. 32, sözlük., 82 / (Altay'daki eski Türk yapıları da kullanılmıştır) / 38, s. 54, 55, tbl. XXXIX /, bir de bu IX-X. yüzyıllarda da olmuştur (bak. eski Hakas mezarı girişi: / 38, s. 56, tabl. XLVIII /).

Edegey'in Güney Yenisey yazıtları Türk anıtlarının oymalı resimlerini yapanlar tarafından stel olarak kullanılsaydı o zaman onlar VIII. yüzyılın ortalarında daha sonraki bir zamana ait olacaktı.

Böylece, Güney Yenisey yazıtları VIII.-X. yüzyıllar dönemine aittir, yani onlar Sayan-Altay yaylasında Yenisey yazısının kullanımıyla aynı tarihte oluşmuşlardır. Bu durum Edegey I'in paleografik açıdan karışık bir metnin olmasıyla doğrulanmaktadır (res. 14). Belirtildiği gibi bu metin Yenisey yazısıyla yazılmıştır, fakat metnin 15., 18. ve 30. işaretleri Güney Yenisey alfabesine aittirler (tab. IV, No. 16, 18). Bu metin için düşey iki noktalı kelime ayrıca da karakteristiktir (28. işaret-tabl. IV, No. 30).

Edegey III (res. 19; 16, 1) metnine bezer Hakas olmayan damgaların kazılı olduğu Edegey II-VI (Güney 12, Güney 13, Güney 15, Güney 17) Güney Yenisey yazıtlı stellerin olduğu bir anıt alanında bulunan yazılı anıtın paleografik ve kare sınır içindeki dar düşey bir levhada metnin yerleşim ölçüsü bütün bunlar ilgilendiğimiz yazıtın Yenisey alfabesi olarak da bilinen Güney Yenisey yazısının taşıyıcısı olduğunu ileri sürmeye yaramaktadır. Eski Hakas Yenisey mezar yazıtlarının ön önemli kompozisyon özelliği olan stelin altındaki metnin öncesinde damgaların yerleştirilmesi de yazan kişinin eski Hakas yazısıyla tanışıklığını doğrulamaktadır / 39, s. 60; 40 /.

Bu tarihi-kültürel sonuçtan başka Edegey I yazıtı birkaç Güney Yenisey işaretinin fonetik anlamının belirtilmesi olasılığını göstermektedir. Metnin okunması üzerindeki çalışma onun kötü korunmuş olmasıyla (özellikle başlangıcının) zorlaşmaktadır. IV. tabloya göre Güney Yenisey işaretlerinin numaralarını belirten yazıtının aşağıdaki transliterasyonunu ortaya koyuyoruz: $i(y|e) y^2 r^2 \tilde{n}^2 \ddot{a}p (a?) \dots \tilde{n}^2 n^2 \ddot{a}p (s^2?) \xi \ddot{a} 18 l^2 r^2 16 s^2 a: k s^2 l n^2 g u(o) 30 r^2 16$. Transkripsiyonsuz metnin belirginliği yumuşak sıralı Yenisey runiklerinin çevrelediği 16 ve 18 nolu Güney Yenisey işaretlerinin yumuşak sıradaki işaretler olduğunu da belirtmiştir. Metindeki dudaksız olmayan bütün seslilerin Yenisey işaretleriyle belirtilmiş olması, onların dudaksız seslilere veya dudaksız sessizlere aitliğinin ortaya konulmadan kalmasına neden olmuştur. Birincisinin ihtimali azdır. Türk dilli runik yazıdaki hem yumuşaklar hem de sert dudaksız sesler (Orhon ve Yenisey yazısına göre) bir işaretle çifter çifter belirtilmişlerdir. Bu yüzden analiz edilen işaretlerden

Res. 19. Edegey I yazıtına kazınmış dâmgalar.

biri yumuşak sıralı sessizi belirtmektedir. Yazıtdaki her iki durum göz önüne alınırsa (kelimenin kesin bitimindeki No. 16, yumuşak sesli arkasındaki No. 18) daha da inanılır olarak her iki işaretin yumuşak sıralı sessiz olarak okunacağını göstermektedir.

Bu zor metnin memnun edici bir transkripsiyonu ortaya konulamamıştır. Ancak öncekilerden kelime ayırıcı çizgisiyle ayrılan ve yumuşak sıralı sessizlere ait olan 22.-26. işaretlerin olası bir yorumuyla ileri sürülebilmektedir. İlk üç runik (22-24) *kesil-*'in fiil temelidir, yani *kes-* "kesilmiş olmak, kesilmek, ayrılmak" fiilinden edilgen formdur. Günümüze değin bu formun kullanımıyla runik yazıtlarda karşılaşılmamıştır, fakat XI. yüzyılın 70'li yıllarına ait iki yazılı anıtta belirtilmiştir: Balasagunlu Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'inde (1069-1070 yılları) ve Kaşgarlı Mahmud'un *Divânu Lugati't-Türk* adlı sözlüğünde (1072-1074 yılları), *Altun Yaruk* (yaklaşık olarak X. yüzyıla ait) adlı sûtrada *kesil-*'in "kopmak, kesilmek; uzaklaşmak" *üzül-* fiiliyle çifte birleşiminde belirtilmiştir / 11, s. 302, 631 /. Anlam ve kullanımına göre bu fiil Yenisey mezar yazıtlarında mecazi anlamı ile "ölmek" sıkça kullanılan *adırl-* (*adırl-* fiilinden edilgen form), "ayrılmış olmak, ayrılmak" fiiline çok yakındır.

Yenisey'de daha yaygın olan *adırl-*'in yerine bu metinde eşdeğerdeki *kesil-* fiilinin kullanımı Edegey I yazıtının belirtilen kompozisyon uygunluğuyla eski Hakas abidevi anıtlarının bağlaştığını düşündürmektedir. Bu yazıt bütünlüyle yeni bir runik mezar yazıtıdır. 25. ve 26. runikler açıklanırken *-n* (fiilden isim yapan ek *kes-i-l-i-n*) ve *-g* (2. teklik şahıs iyelik eki) ekleri de ileri sürülebilir. Bütün *kesiling* birleşimleri "senin sonun, senin gidişin" gibi çevrilmelidir. Eğer sonuncu olan 27. runik Yenisey alfabesinin bir işareti olarak kullanılsaydı o zaman yumuşak sıralı sessizlerle biten metinde üstesinden gelinemeyen bir kesme olurdu. Diğer taraftan ismin *-e* halini talep eden *adırl-* fiiliyle *kesil-*'in karşılaştırılması sürerken 20(a) runiği böyle bir isim hali göstergesi olarak değerlendirilebilir. Onun önündeki işaretler tarafından "ölmek" anlamından uzaklaşan bir kelime yazılmıştır. Fakat eğer 21. runik *s²/ş²* Yenisey harfi olsaydı, o zaman bilinen listenin arasında eski Hakas mezar yazıtlarında yer alan, benzeri bulunamayan "ölmek" kaybolurdu.

Bu durumda da iki Güney Yenisey runiğinin fonetik uygunluklarını aramak için tek bir yol kalmaktadır. Metinde bu iki Güney Yenisey runiği için Yenisey işaretleri, yumuşak sıralı sessizler göz önüne alınmalıdır-yazıtta gösterilmeyen işaretler harflerimizin olası anlamlarının çevresini çizerler. Belirtilen Yenisey runikleri: *b, g, k, l, n, ñ, r, s*. Kullanılan *y², p, ç* de iki Güney Yenisey runiğinin fonetik anlamı *d², t², s²*, bir de palatal ve artdamaksıl varyantların farklılıkları olarak Asya'nın runik yazılarında *m, z*

bilinmemektedir. Burada bizim isteklerimize cevap veren seslerin çiftli birleşimi de eklenmelidir, onlardan her biri yazıda bir işaretle gösterilmiştir *ök / ök, ik, lt, nt, nç*. İki olası durum verilirse iki Güney Yenisey işaretinin çınlamasının ele alınan ön olası varyantı fonetik uygunlukların arayışını sağlamaz. Birincisi, yazan kişi seslerin veya ses birleşimlerinin işaretleri için Güney Yenisey işaretlerini kullanabilir (bu durum çok inanılır değildir). İkincisi, tarafımızdan Yenisey olarak kabul edilen bazı işaretler gerçekte Güney Yenisey olabilir (örneğin, 19. ve 27. runikler; krş. tabl. IV'le) ve göz önüne alınmamış fonetik anlamı olabilir.

Yenisey yazısının Güney Yenisey yazıtlarını olası etkileme sorununa dönersek Yenisey *ğ* (tabl. V, No. 23)'nın var olan görünümünün bu tür benimsemelere ait olabileceğini belirtmeliyiz. Doğal olarak bu runiği içeren (tabl. IV, No. 32) yazıtların bütün diğer işaretlerinin diğer işaretleri verdiği ileri sürülecektir. Sulek III (Güney I) yazıtında No. 32'den başka harflerin 7 türü kullanılmıştır (tabl. IV). Bunlardan fonetik olasılıkları incelenen 16 nolu işaret ve üzerinde daha konuşulacak olan 8 nolu işaret hariç tutulacaktır. Yenisey görünümlü 36 nolu runik de göz önüne alınmamalıdır. 32 nolu (Güney 10) işareti içeren ikinci yazıt, bundan başka, runiklerin 5 türünü daha göstermektedir (tabl. IV). Tablo IV'de gösterilen No. 1-4, 7, 8, 12, 15, 16, 20, 31, 34 ve (No. 10, 19, 30) kelime ayırıcılarından oluşan 12 Güney Yenisey runik işareti için *ğ* anlamını silmek gerekmektedir. Güney Yenisey runik işaretlerinin bütün diğer fonetik karşılaştırmaları bizi kararsızlığa sürüklemektedir. Güney Yenisey yazıtlarının hızla okunması isteğine karşın eldeki materyallerle bunun olamayacağını itiraf etmek gerekmektedir.

Yenisey yazısının Güney Yenisey yazısını olası etkilemesini belirtirken teorik olarak bunun tersinin de olabileceğini belirtmeliyiz. Eğer Uybat kabının dibinde gerçekte Güney Yenisey yazıtı olsaydı, o zaman ortaçağ Hakas mezarında Yenisey runik yazısının taşıyıcılarından biri de bulunurdu. Yenisey yazıtlarına yönelim ve onların kullanımını farklı bir şekilde ortaya koyma girişimi genelde alfabe için karakteristik olmayan, seyrek kullanılan hiç bir işareti vermemiştir. Ancak bu tür seyrek işaretlerden biri olarak No. 19 (tabl. V) belirtilebilir. Güney Yenisey runiğiyle özdeş, kare şeklindeki bu işaret bir kere Malinovka'daki anıtta belirtilmiştir (E 56) / 41 /. *ğadaş* kelimesinde kullanılan bu işaret burada sert sıralı *ş*¹ sesini belirtmiştir. Bütün diğer anıtlarda benzer karelerde köşeler çekilmiş (E 41, E 65), sık sık merkezi nokta eklenmiştir (E 15, E 16). Onların transkripsiyonu da *s*¹'dir. Bütün bu anıtların bir yerden çıkması ilgi çekicidir—merkezi Tuva'daki Hemçik ve Çaa-Hol ovaları. Aynı yerlerde Güney Yenisey metinleri de bulunmuştur. Kara-Budun I (E 65) steli Eylig-Hem havzasındadır. A.M. Şçerbak'ın Yenisey

alfabesi tablosunda / 21, tabl. 2 / kare $\tilde{n}^1$ için işaretler arasında gösterilmiştir. Araştırmacının belirttiği bu tür yazıtlar belirgin değildir.

Demek ki VIII.-X. yüzyıllarda Sayan-Altay yaylasında runik yazının iki tipi yaşamıştır. Her biri harf işaretlerinin bütününe sahiptir. Her iki alfabeli yazıtlara bir bölgede hem Orta hem Yukarı Yenisey'de rastlanmaktadır. Bununla birlikte günümüzde Yenisey yazısının anıtlarının Güney Yenisey yazısından on kez fazla olduğu bilinmektedir. Paleografik materyaller Yenisey yazısının Güney Yenisey yazısına bir dereceye kadar etkisini ortaya koymaya yaramaktadır (Aramalar bitmiş sayılmamasına karşın) ters etkinin kanıtları yoktur. Güney Yenisey işaretlerine sahip bir Yenisey alfabesi (Edegey I) dikkatli bir incelemeyle etkiyi değil, Güney Yenisey yazı geleneğinin Yenisey yazısı tarafından asimilasyonunu yansıtmaktadır.

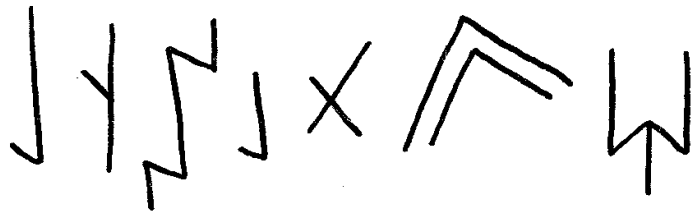
Fakat görünüşe göre Hakas-Minusin ve Tuva dereleri Güney Yenisey yazısının bütün bir bölgesini göstermez. Bu bölgeye Dağlık Altay'ın da katıldığı hakkında dolaylı veriler bulunmaktadır. Bu bölgede bilinen runik yazıtlar ya Yenisey yazısıyla (Çarış, Koş-Agaç, Taldu-Ayrin, İnin vb.) ya da Yenisey yazısının güçlü etkisi altında kalmış Orhon alfabesinin genç dönem bir varyantıyla yazılmışlardır (Mendur-Sokkon I, Biçiktu-Boom I ve II, Jalgız-Tyube I ve vb). Fakat bazı metinlerde günümüzde Güney Yenisey yazısı için karakteristik olan farklı işaretlerin kullanıldığı belirtilebilir. (res. 20) Koş-Agaç (Ak-Koobı) metninde geleneksel iki noktalı kelime ayırıcıyla aynı konumda tek nokta / 42; 22, res. 3 /, Jalgız-Tyube I yazıtında düşey iki nokta üç kez kullanılmıştır / 43, s. 70; 44, s. 89 / (krş.: tabl. V, No. 13). Tablo V'de gösterilen 7 nolu işaretle başlayan Kalbak-Taş V anıtı daha belirgin bir örnektir / 43, s. 77; 44, s. 99 /. 21 nolu (tabl. V) Güney Yenisey Formu Kalbak-Taş IV yazıtında kullanılmıştır / 43, s. 77; 44, s. 98 /, No. 16 tipteki işaretle Biçiktu-Boom III'ün satırında karşılaşmıştır / 45, res. 8 /.

Bu beş metnin yaratıcılarının Güney Yenisey yazısını bildikleri anlaşılabilir, bu yazının anıtlarının Dağlık Altay'da bulunması da sadece zaman işidir. Yayınlanan Kalbak-taş yazıtlarının kısalığı ve resimlerinin belirsizlikleri, Biçiktu-Boom'un iyi bir şekilde okunmasını güçleştirdiği gibi üç harfin Güney Yenisey olarak adlandırılması fonetik anlamının belirlenmesine engel olmaktadır. Dağlık Altay materyalleri aynı zamanda ve aynı alanda Yenisey ve Güney Yenisey yazılarının varlığını kanıtlamaktadır.

Yenisey alfabesinin taşıyıcısı olan etno-sosyal grupla karşılaştırmada Güney Yenisey yazısının politik açıdan daha az güce sahip olduğu izlenimi doğmaktadır. Bir devlet yazısı olarak orta çağ Hakaslarının kullandığı Yenisey yazısının politik etkisinin artması ve özellikle Kırgızlar tarafından yönetilen

1

2

Res. 20. Dağlık Altay'ın runik yazıtları. Kalbak-Taş IV (1) ve V (2). V. M. Nadelyayev'e göre.

kağanlığın sınırlarının büyümesiyle birlikte yayıldığı bilim tarafından tespit edilmiştir. Tuva deresinde bu alfabeyi sadece Sayan'dan gelen yabancılar değil, aynı zamanda VIII. yüzyılın sonu, IX. yüzyılın başından itibaren bölge halkının, kısmen Çikler kullanmışlardır / 46, s. 99, 100 / Güney Yenisey runik yazısı kime ait olabilir? Görünüşe göre, Eski Türklere Aymırlıg'da (Güney 8, Güney 9) çıkan bir savaşçı yayının boynuz kaplamaları üzerindeki yazıtlar atlı bir mezarda bulunmuştur, yani büyük bir ihtimalle ortaçağın bir Türkün mezarında. Delil olmamasına rağmen yazıtların yayın sahibi tarafından yapıldığı ileri sürülmektedir (yayında onaylandığı gibi / 30, s. 134 /), çünkü yayın hasırla kaplı olması, silahı yapanın mezarda yatanla aynı etnik gruba ait olduğunu düşündürülebilir. Aymırlıg III mezarındaki benzer kaplamalarda noktalı üçken görünümde bir işaret ve oyma resim bulunmuştur. Buluntular süvari mezarındandır / 30, 31, s. 216, res 4, 1 /.

Bu tip gömülerdeki resimli buluntularla daha önce de karşılaşmıştır (Taş-Tyube, VI.-VII. yüzyılların sonu / 47, res. 20, 26 /). Buna göre, materyaller yay saplarına resimlerin ve işaretlerin yapılma ölçüsünü Türk-Tugyularla bağlamaktadır. Güney 12, Güney 13, Güney 15-Güney-17 Güney Yenisey yazıtlarının stele kazınmasında Edegey anıtlarından yararlanılmış olmasının belirtilmesi, belki de bu yazının Türk-Tugyu'larla bağının karşılığını ifade etmektedir. Fakat gözden kaçırılmaması gereken Edegey resimlerinin ve Sargol'daki (res. 10; 16, 2) yazıtta yer alan tasvirlerin de aynı sanat çevresine ait olmasıdır. Bunlar ise, her şeyden önce, Yustid nehrindeki (Dağlık Altay) levhalara kazınmış oyma resimlerine yakındır. Altay'da Edegey benzeri durumda bulunmuş diğer tasvirler ve bazı veriler genelinde / 48, s. 93, 94, dipnot. 7; 38, s. 45, 57, 175, res. 14, tabl. XLVII / ortaya konulan materyaller VI.-VIII. yüzyıllar anıt yapılarının VIII.-X. yüzyıllarda Türkler tarafından tekrar kullanımı sorununu ortaya koymaktadır. Edegey'de belirtilen, daha eski stellerde yer alan yazıtların yazılma ölçüsü, paleografik olarak tarihleri VIII.-X. veya IX.-X. yüzyılların sonu olan, Dağlık Altay epigrafi anıtlarında da benzerleri bulunmaktadır. Bunlar Ak-Koobi (Koş-Agaç) ve Talbu-Ayrı yazıtlardır / 49, s. 85; 42; 43, s. 66; 44, s. 82, 83 / (ilk metnin kayalara kazınması yanlıştır / 22, s. 98 /). Yenisey yazısıyla yazılan bu yazıtlar eski Hakas etkisi altında eski Türk toplumunda oluşmuşlardır.

Bütün söylenenler, bizim de düşündüğümüz gibi Güney Yenisey yazısının Tuva, Hakas-Minusin derelerinde (Yenisey'in sağ ve sol kıyılarında), Dağlık Altay'da yayılmasıyla aynıdır. Bu topraklar için VIII.-X. yüzyıllarda sonunda Türk-Tugyuların anıtların olması genel bir kavramdır. Bu anıtların Kırgız feodalleriyle uydu ilişkiler içinde olan Tuva'dan çıkıp Sayan'dan kuzeye yayıldıkları anlaşılmaktadır / 35, s. 51, res. 28, J, 68-79; 50, s. 57, 58, res. 33, G, sağ; 51, s. 137 /.

Yukarıda ortaya konulan Güney Yenisey yazısının etnik aitliğinin belirlenmesi bilinen tarihi-kültürel verilerle çelişmektedir. Doğu Türk kağanlığını kuran-Tugyular ve onların Merkezi Asya ve Tuva'daki yerini alan Uygurlar VIII.-IX. yüzyıllarda Orhon runik yazısını kullanmışlardır. Daha sonra Güney Sibirya'daki Türkler eski Hakas Yenisey alfabesini de kullanmışlardır. Arjan'da IX.-X. yüzyıllar atlı mezarda bulunan runik yazının örneği S.G. Klyaştorniy tarafından haklı olarak Yenisey yazısına götürülmüştür / 52; 53, s. 184/. Bu konuyu ilk kelimeye kazınmış runiğin şekli doğrulamaktadır (s / ş). Paleografik işaretler de Dağlık Altay'daki bir dizi kaya metninin Yenisey yazısına götürülmesine yaramaktadır. Belirtilen çelişki yazının çeşitli sistemlerinin aynı ento-politik toplulukta aynı zamanlı yayılımın işaretinin ortaya çıkacağını düşündürmektedir. Benzer bir durum VIII.-X. yüzyıllar Doğu Avrupası için de gösterilmiştir. / 54/, gördüğümüz gibi bu dönemin Güney Sibiryasında da bu durum vardır.

Güney Yenisey yazıtlarının etnik belirlenmesi onların damga işaretleriyle bağlanmasında da mümkündür. Bu yazıtlar Edegey I ve III anıtlarına, Turan metninin yakınındaki (res. 13,1) Edegey III anıtıyla yan yana duran (res. 14, 16, 1; 18, 2-8; 19) sel kırığına da kazılmıştır. Bütün damgalar eski Hakas değildir ve bu Güney Yenisey yazısının başka bir halka aitliğini onaylamaktadır. Tuva'da Çiklere ait olan damgalar da onlara benzemektedir / 46, res. 3/. Haya-Bajı'da belirtilen damganın Turandakine yakın olması muhtemeldir. / 46, res. 15,5/. Genelde analiz zordur, çünkü Tuva deresindeki damga materyali daha toplanmamıştır. Orta Yenisey'de, Tuba nehri ağzı yakınlardaki Şalabolin yazı grubu kayalarında (res. 1, 8) Turan yazıtındaki işarete bütünüyle benzer haç şekilli bir damga kaydedilmiştir / 55, tabl. 41, 14/. Bu Güney Yenisey yazısı taşıyıcılarının Yenisey'in sağ kıyısında yaşadığını onaylamaktadır.

Güney Yenisey yazısının Türk-Tugyularla bağlarının ileri sürülmesi onların bu runik alfabenin tek taşıyıcısı oldukları anlamına gelmemektedir. Güney 6'lı (res. 9, 3-4A, 6) Uybat kabı Çaa-tas kültürünün eski Hakas mezarında bulunmuştur. Gümüş kap rahatlıkla ticari ve hediye eşyalarına ait olabilir, fakat her durumda belirgin tarihi koşulları göz önüne almadan herhangi bir yazıyı sadece bir etnosla bağlama girişiminin başarısız olacağını itiraf etmek gerekir.

Eldeki bilgiler Güney Yenisey yazıtların Türk dilliliği yargısına meyillidir. Güney Yenisey alfabesinin Güney Sibirya'nın sınırları gerisinde karşılaşılan yazıtlarla karşılaştırılması, bu yazının Doğu Avuranın Don ve Kuban / 54/ ve Orta Asya'nın / 56/ Açıktaş ve İsfarih yazılarına yakın ve

akraba olabileceği sonucu bu hipotezin yararına olan bir sebeptir. Erken dönem orta çağdaki bütün bu toprakları –Don’dan Yenisey’e dek– sadece Türk dilli bir dil birleştirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

1. *Inscriptions de L'lénissei, recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'Archeologie*, Helsingfors, 1889.
2. A. Tötterman, *Entzifferungsversuch einiger Inschriften auf einer Felsenwand bei Suljek (Ost Sibirien)*, Helsingfors, 1888.
3. A. Tötterman, “Entzifferungsversuch einiger Inschriften auf einer Felsenwand im Kreise Minusinsk”, *Öfversigt af Finska Vetenskaps Societetens Förhandlingar*, Bd. XXXI, Helsingfors, 1888.
4. O. Donner, “Die Felsinschrift bei Suljek”, *Öfversigt af Finska Vetenskaps Societetens Förhandlingar*, Bd. XXXI, Helsingfors, 1888.
5. A. Tötterman, *Studien über die Suljek-Inschriften*, Helsingfors, 1889.
6. A. Tötterman, *Fünf Suljekinschriften nach ihren Texten festgestellt*, Helsingfors, 1891.
7. W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Dritte Lieferung, SPb., 1895.
8. H. Appel'gren-Kivalo, *Alt-Altäische Kunstdenkmäler*, Helsingfors, 1931.
9. H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, III., İstanbul, 1940 (Faksimile neşri: Ankara, 1987).
10. S.E. Malov, *Yeniseyskaya pis'mennost'tyurkov.* M.–L., İzd-vo AN SSSR, 1952.
11. *Drevnetyurkskiy slovar.* Redaktörler: V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak, L., Nauka, 1969.
12. D.D. Vasilyev, *Korpus tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*, M., Nauka, 1983.
13. L.A. Yevtyuhova, *Arheologičeskie pamyatniki yeniseyskih kirgızov (hakasov)*, Abakan, kn. izd-vo, 1948.
14. S.V. Kiselev, “Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri”, *Materiali issledovaniya po rĥeologii SSR*, No. 9. M., İzd-vo AN SSSR, 1949.
15. S.V. Kiselev, *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri*, M., İzd-vo AN SSSR, 1951.

16. *Arheologičeskie izvestiya i zametki, izdavaemie Moskovskim arheologičeskim obščestvom*. T. IV, No. 9–10. 1986.
17. E.R. Rıgdılon, “K drevnetyurkskim runam Pribaykal’ya, *Epigrafika Vostoka*, VIII, 1953.
18. S.V. Kiselev, “Pis’mennost’ yeniseyskiĥ kırkız”, *Kratkie soobščeniya Instituta istorii material’ noy kul’turi AN SSSR*, XXV, 1949.
19. E.R. Rıgdılon, “Novie runičeskie nadpisi Minusinskogo kraja”, *Epigrafika Vostoka* IV, 1951.
20. S.E. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis’mennosti Mongolii i Kirgizii* M.–L., İzd–vo AN SSSR–1959.
21. A.M. Şçerbak, “Yeniseyskie runičeskie nadpisi. K istorii otkritiya i izučeniya”, *Tyurkologičeskiy sbornik*, 1970 M., Nauka, 1970.
22. D.D. Vasilyev, “Drevnetyurkskaya epigrafika Yujnoy Sibiri”, *Tyurkologičeskiy sbornik*, 1975, M., Nauka, 1978.
23. D.D. Vasilyev, *Grafičeskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runičeskoy pis’mennosti aziatskogo areala* M., Nauka, 1983.
24. S.A. Teplovĥov, “Opıt klassifikatsii drevniĥ metalličeskiĥ kul’tur Minusinskogo kraja” *Materiali po etnografii*, t. IV, vip. 2. L., Gos. Russkiy muzey, 1929.
25. A.N. Bernştam, “Drevnetyurkskoe pis’mo na r. Lene”, *Epigrafika Vostoka*, IV, 1951.
26. A.N. Bernştam, *Sotsial’no–ekonomičeskiy stroy orĥonsko–yeniseyskiĥ tyurok VI–VIII vekov*, M.–L., İzd–vo AN SSSR, 1946.
27. M.A. Devlet, *Petroglifi na kočevoy trope*, M., Nauka, 1982.
28. Rintchen, *Les dessins pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie*, Ulaanbaatar, 1968.
29. A.M. Mandel’ştam, “İssledovanie na mogil’nike Aymırhg”, *Arheologičeskie otkritiya* 1971, g. M., Nauka, 1972.
30. B.B. Ovçinnikova, “K voprosu o voorujenii kočevnikov Tuvi. Po materialam raskopok mogil’nika Aymırhg”, *Voenne delo drevniĥ plemen Sibiri i Tsentral’noy Azii*. Novosibirsk, Nauka, 1981.
31. B.B. Ovçinnikova, “Pogrebenie drevnetyurkskogo voına v Tuve”, *Sovetskaya arheologiya*, 1982 / 3.
32. İ.L. Kızlasov, “Novie materialı po yeniseyskoy runičeskoj pis’mennosti”, *Sovetskaya tyurkologiya*, 1981 / 4.

33. İ.L. Kızlasov, "Novaya runičeskaya pis'mennost' Yujnoy Sibiri", *Arheologiya Gornogo Altaya*, Gorno-Altaysk, Kn. izd-vo, 1988.
34. L.R. Kızlasov, İ.L. Kızlasov., "İzuçenie drevneħakasskih krepostey i zamkov", *Arheologičeskie otkritiya* 1978, g. M., Nauka, 1979.
35. L.R. Kızlasov, "Drevneħakasskaya kul'tura çaa-tas VI-IX vv.", *Arheologiya SSSR. Stepi Evrazii v epoħu srednevekov'ya*. M., Nauka, 1981.
36. A.M. Mandel'stam, "Otçet o poleviħ rabotaħ Otdel'nogo otryada STAE v 1971 g.", *Arhiv İnstituta arheologii AN SSSR*, R-1, No 4832.
37. L.R. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v srednie veka*. M., İzd-vo MGU, 1969.
38. V.D. Kubarev, *Drevnetyurkskie izvayaniya Altaya*. Novosibirsk, Nauka, 1984.
39. İ.L. Kızlasov, "Drevneħakasskie nadpisi na plitaħ kuģana Uzun oba", *Sovetskaya tyrkologiya*, 1985 / 1.
40. İ.L. Kızlasov, "Otrajenie etnopolitiçeskih traditsiy v pamyatnikaħ runičeskoy pis'mennosti", *Margulanovskie çteniya. Sbornik materialov konferantsii*. Alma-Ata, 1989.
41. İ.L. Kızlasov, "Srednevekovaya epitafiya iz Malinovki (Tuva)", *Sovetskaya tyrkologiya*, 1977 / 2.
42. V.M. Nadelyayev, "Drevnetyurkskaya runičeskaya nadpis" iz Koş-Aģaça", *İzvestiya Sibirskogo otdeleniya AN SSSR*, 1973 / 1, ser. obşçestv. nauk, vip. 1.
43. V.M. Nadelyayev, "Drevnetyurkskie nadpisi Gornogo Altaya", *İzvestiya Sibirskogo otdeleniya AN SSSR*, 1981 / 11, ser. obşçestv. nauk, vip. 3.
44. V.M. Nadelyayev, "Drevnetyurkie nadpisi Gornogo Altaya", *Altayskiy yazık na sovremennom etape yego razvitiya*. Gorno-Altaysk, Kn. İzd-vo, 1984.
45. K. Seydakmatov, "Drevnetyurksie nadpisi na Gornom Altaye", *Materiali po obşçey tyrkologii i dunganovedeniyu*. Frunze, İlim, 1964.
46. L.R. Kızlasov, "Novaya datirovka pamyatnikov yeniseyskoy pis'mennosti", *Sovyetskaya arheologiya*, 1960 / 3.
47. V.A. Mogil'nikov, "Tyurki", *Arheologiya SSSR. Stepi Yevrazii v epoħu srednevekov'ya*, M., Nauka, 1981.
48. V.D. Kubarev, "Drevnetyurkskiy pominal'nyy kompleks na D'er-Tebe", *Drevnie kul'turi Altaya i Zapadnoy Sibiri*, Novosibirsk: Nauka, 1978.

49. V.D. Kubarev, "Arheologičeskie pamyatniki Koş-Agaçskogo rayona, Gorniy Altay" *Arheologičeskiy poisk. Severnaya Aziya*, Novosibirsk: Nauka, 1980.
50. L.R. Kızlasov, "Tyuhtyatskaya kul'tura drevih ħakasov. IX-X. vv.", *Arheologiya SSSR. Stepi Yevrazii v epohu srednevekov'ya*, M.: Nauka, 1981.
51. L.R. Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v srednie veka*, M.: Vişşaya şkola, 1984.
52. M.N. Komarova, "Tyurkskoe pogrebenie s knonem v Arjane", *Uçenie zapiski Tuvinskogo nauçno-issledovatel'skogo instituta yazıka, literaturi i istorii*, vıp. 16. Kızıl, 1973.
53. S.G. Klyaştorıny, "Runičeskie nadpisi iz kurgana Arjan II", *Pervobitnaya arheologiya Sibiri*, L.: Nauka, 1975.
54. İ.L. Kızlasov, "Drevnetyurkskaya runičeskaya pis'mennost'" Vostoçnoy Evropı. Novie aspektı izuçeniye", *Problemi na prob'lgarskata istoriya i kul'tura*. Sofiya, 1989.
55. B.N. Pyatkin, A.İ. Martinov., *Şalabalinskie petroglifi*, Krasnoyarsk: İzd-vo KGU, 1985.
56. İ.L. Kızlasov, "Dve gruppi tyuukskih runičeskih alfavitov. Opıt vide-leniya", *Zadaçi sovetskoy arheologii*, M.: Nauka, 1987.